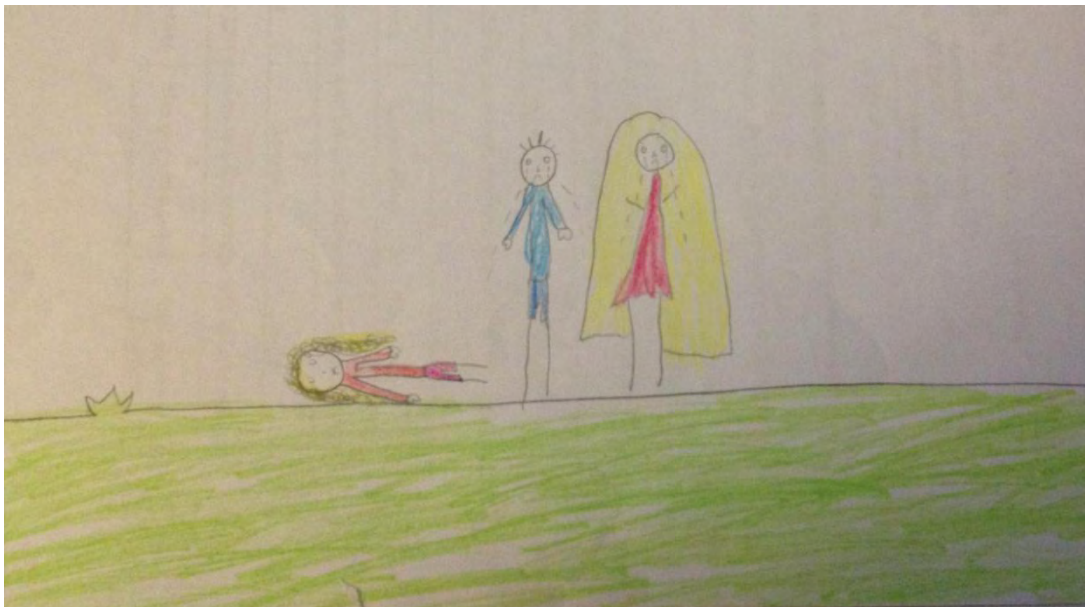

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΙΔΙΚΗ ΑΓΩΓΗ, ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΓΕΙΑ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Διερεύνηση αντιλήψεων παιδιών για το θάνατο μέσω της ζωγραφικής, και συσχέτισή τους με τις αντιλήψεις των γονέων»

Μαρία Κούμπουλη

Μέλη τριμελούς:

Φωτεινή Μπονώτη, Αναπληρώτρια καθηγήτρια (επιβλέπουσα)

Αγγελική Λεονταρή, Ομότιμη Καθηγήτρια

Γεώργιος Κλεφτάρας, Αναπληρωτής καθηγητής

Βόλος, Νοέμβριος 2014

Υπεύθυνη δήλωση περί μη λογοκλοπής

Η Μαρία Κούμπουλη, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο *«Διερεύνηση αντιλήψεων παιδιών για το θάνατο μέσω της ζωγραφικής, και συσχέτισή τους με τις αντιλήψεις των γονέων»* αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία που έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και άλλες πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η ΔΗΛΟΥΣΑ

Μ. Κούμπουλη

*Θα ήθελα να αφιερώσω την εργασία αυτή,
στη μνήμη της Αννίτας, παιδιού με καρκίνο
και στην οικογένεια της*

*«...όπως δε μπορούμε να προστατεύσουμε τον εαυτό μας από τη ζωή,
με τον ίδιο τρόπο δε μπορούμε να προστατεύσουμε
τα παιδιά από το θάνατο...»*

Grollman, 1995

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία στόχο είχε να διερευνήσει τις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις παιδιών σχολικής ηλικίας για το θάνατο, καθώς και το βαθμό στον οποίο διαφοροποιούνται ανάλογα με τον τόπο διαμονής (αγροτικό-αστικό περιβάλλον). Επίσης, η έρευνα επιχείρησε να μελετήσει τη διαφοροποίηση των αναπαραστάσεων αυτών ανάλογα με τη θρησκευτικότητα, την πίστη στη μετά θάνατο ζωή, την ετοιμότητα να συζητήσουν το ζήτημα του θανάτου, και τις γνώσεις των γονέων σε θέματα που αφορούν το πένθος των παιδιών. Στην έρευνα συμμετείχαν 104 παιδιά και 104 γονείς από την ευρύτερη αστική και αγροτική περιοχή της Λάρισας. Για τις ανάγκες της έρευνας τα παιδιά κλήθηκαν να απεικονίσουν σχεδιαστικά «ότι τους ερχόταν στο μυαλό ακούγοντας τη λέξη θάνατος». Οι γονείς συμπλήρωσαν ερωτηματολόγιο που διερευνούσε το βαθμό θρησκευτικότητας και πίστης στη μετά θάνατο ζωή, την ετοιμότητά τους να συζητήσουν το ζήτημα του θανάτου, και τις γνώσεις τους για θέματα που αφορούν το πένθος στα παιδιά. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως κυριάρχησαν τα σχέδια με τη βιολογική διάσταση, ενώ η ακολούθησε η απεικόνιση της μεταφυσικής, και τέλος της ψυχολογικής διάστασης. Ο τόπος διαμονής και η πίστη στη μετά θάνατο ζωή των γονέων διαφοροποίησαν τις αναπαραστάσεις των παιδιών. Η θρησκευτικότητα, η ετοιμότητα και οι γνώσεις των γονέων δε διαφοροποίησαν σημαντικά τις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών.

Λέξεις-κλειδιά: θάνατος, σχεδιαστικές αναπαραστάσεις, τόπος διαμονής, θρησκευτικότητα, πίστη στη μετά θάνατο ζωή, ετοιμότητα, γνώσεις.

Abstract

The purpose of this thesis was to investigate school age children's drawing representations of death, in relation to children's residence (rural and urban area). The investigation also examined whether parent's religiousness, belief in afterlife, preparation to address the issue of death, knowledge toward the mourning child differentiate their drawing representations. 104 school aged children and 104 parents from the broader area of Larisa participated in the investigation. For the needs of the investigation children were asked to draw "what came to their mind listening to the word death". Parents completed the questionnaire investigating their religiousness, belief in afterlife, preparation to address the issue of death, as well as their knowledge of issues related to the mourning child. The results showed that drawings of biological death pertained, and that the representations of metaphysical and psychological death followed. Residence and parents' belief in afterlife differentiated the representations of the children. Parents' religiousness, preparation and knowledge did not differentiate the representations of the children.

Key words: Death, drawing representations, residence, religiousness, belief in afterlife, preparation, knowledge.

Ευχαριστίες

Για την εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας κάποιοι άνθρωποι υπήρξαν συνοδοιπόροι και νιώθω πως οφείλω να τους ευχαριστήσω.

Ιδιαίτερα, θα ήθελα να εκφράσω ένα μεγάλο ευχαριστώ στην καθηγήτρια μου κ. Φωτεινή Μπονώτη, **Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας** για την συνεχή εποπτεία, τον καθησυχασμό και την παρουσία της για μένα. Η συνεργασία μας, κατά την εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας, μου πρόσφερε ένα πρότυπο ανθρώπου και επιστήμονα που θα με συνοδεύει.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Αγγελική Λεονταρή, **Ομότιμη Καθηγήτρια Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας**, καθώς δέχτηκε να είναι η δεύτερη επίπτρια και μου προσέφερε τις εξειδικευμένες γνώσεις της σε θέματα πένθους στα παιδιά.

Θα ήταν παράλειψη εάν δεν ευχαριστούσα τον κ. Ηλία Αβραμίδα, **Λέκτορα** για την ειλικρινή διάθεση του για να προσφέρει τις γνώσεις του για την στατιστική ανάλυση των δεδομένων της έρευνας και για τη συνεργασία μας.

Σημαντικό θα ήταν να ευχαριστήσω από καρδιάς τους **γονείς** και τα **παιδιά** που συμμετείχαν στην έρευνα, για την ανταπόκριση τους, καθώς χωρίς αυτούς δεν θα μπορούσε να διεξαχθεί η παρούσα έρευνα.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την **ευρύτερη οικογένεια** μου, τους **φίλους** μου και τους **συναδέλφους** μου, για την ενθάρρυνση, τις προτάσεις τους και τη συμπαράσταση που μου έδειξαν στο διάστημα της συγγραφής της διπλωματικής εργασίας.

Μ. Κούμπουλη

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	4
Abstract.....	5
Ευχαριστίες.....	6
Πρόλογος.....	10

Κεφάλαιο 1

1.1 Εισαγωγή στην έννοια του θανάτου.....	12
1.2. Η διεργασία του αποχωρισμού και του πένθους.....	15
1.3. Θάνατος και παιδί.....	17
1.4. Η έννοια του θανάτου και η κατανόηση του από τα παιδιά.....	18
1.5. Παράγοντες που επηρεάζουν την αντίληψη της έννοιας του θανάτου στα παιδιά.....	20
1.5.1. Η ηλικία.....	21
1.5.2. Η γνωστική ανάπτυξη.....	24
1.5.3. Το φύλο.....	25
1.5.4. Το κοινωνικό περιβάλλον.....	26
1.5.4.1. Η οικογένεια.....	26
1.5.4.2. Το πολιτισμικό περιβάλλον.....	27
1.5.4.3. Η θρησκεία.....	28
1.5.4.4. Το σχολείο και η εκπαίδευση.....	29
1.5.4.5. Η προσωπική εμπειρία.....	30
1.6. Η ετοιμότητα και οι γνώσεις των γονέων.....	31

Κεφάλαιο 2: Η παρούσα έρευνα

2.1. Το παιδικό σχέδιο ως μέθοδος μελέτης των αντιλήψεων των παιδιών για το θάνατο.....	35
2.2. Η αναγκαιότητα της παρούσας έρευνας.....	38
2.3. Μεθοδολογία.....	42
2.3.1. Δείγμα.....	42

2.3.2. Έργα και διαδικασία.....	44
2.3.2.1. Σχέδιο για την διερεύνηση των αντιλήψεων των παιδιών.....	44
2.3.2.2. Ερωτηματολόγιο για την διερεύνηση των αντιλήψεων των γονέων.....	44
2.4. Διαδικασία.....	46
2.5. Ποσοτική ανάλυση δεδομένων	
2.5.1 Σχέδιο.....	46
2.5.2. Ερωτηματολόγιο.....	47

Κεφάλαιο 3: Αποτελέσματα

3.1. Η σχεδιαστική απόδοση της έννοιας του θανάτου στα παιδιά.....	48
3.1.1. Σχέδια που απεικονίζουν τη βιολογική διάσταση.....	49
3.1.2. Σχέδια που απεικονίζουν τη ψυχολογική διάσταση.....	51
3.1.3. Σχέδια που απεικονίζουν τη μεταφυσική διάσταση.....	53
3.2. Τόπος διαμονής και σχεδιαστική αναπαράσταση των παιδιών.....	54
3.3. Ετοιμότητα, παρουσία σε τελετές ταφής, θρησκευτικότητα, πίστη στη μετά θάνατο ζωή και γνώσεις των γονέων.....	55
3.4. Ετοιμότητα, γνώσεις και σχεδιαστική αναπαράσταση.....	57
3.5. Θρησκευτικότητα και πίστη στη μετά θάνατο ζωή των γονέων και σχεδιαστική αναπαράσταση.....	58

Κεφάλαιο 4: Συζήτηση και Συμπεράσματα

4.1. Σχεδιαστικές αναπαραστάσεις του θανάτου.....	60
4.2. Τόπος διαμονής και σχεδιαστικές αναπαραστάσεις.....	61
4.3. Ετοιμότητα και γνώσεις των γονέων.....	62
4.4. Θρησκευτικότητα και πίστη στη μετά θάνατο ζωή.....	64
4.5. Εκπαιδευτικές και κλινικές προτάσεις.....	66
4.6. Συμπεράσματα.....	67
4.7. Περιορισμοί της έρευνας.....	67

4.8. Προτάσεις για μελλοντικές έρευνες	68
Βιβλιογραφία.....	69
Παράρτημα Ι.....	75
Σχέδια.....	78

Πρόλογος

Η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται την έννοια του θανάτου διεθνώς παρέχει ένα πλούσιο υλικό προς μελέτη, αλλά στον Ελλαδικό χώρο οι έρευνες φαίνεται να είναι αρκετά περιορισμένες. Οι παράγοντες που έχουν προταθεί για τη διαμόρφωση της αντίληψης των παιδιών για το θάνατο αφορούν περιβαλλοντικές επιδράσεις, αλλά και πιο εγγενή χαρακτηριστικά. Οι περιβαλλοντικοί αυτοί παράγοντες αφορούν τον πολιτισμό, την οικογένεια, τη θρησκεία, την εκπαίδευση, εστιάζοντας στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο όπου τα παιδιά αναπτύσσονται. Οι πιο εγγενείς παράγοντες αφορούν την ηλικία, το γνωστικό επίπεδο και το φύλο των παιδιών.

Η παρούσα έρευνα σκοπό είχε να εξετάσει το βαθμό στον οποίο κάποιοι από τους παραπάνω περιβαλλοντικούς παράγοντες πιθανώς διαφοροποιούν τον τρόπο που τα παιδιά σχολικής ηλικίας αντιλαμβάνονται το θάνατο, απεικονίζοντάς το στις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις τους. Σύμφωνα με τη συλλογιστική αυτή εξετάστηκε αν ο τόπος διαμονής των παιδιών επιδρά στα σχέδια των παιδιών για το θάνατο, συγκρίνοντας τις αναπαραστάσεις από αγροτικά και αστικά περιβάλλοντα διαμονής. Επιπλέον, εφόσον η οικογένεια αποτελεί τον πρώτο φορέα κοινωνικοποίησης, διερευνήθηκε αν η ύπαρξη συγκεκριμένων πεποιθήσεων των γονέων κάνουν την αντίληψη, άρα και τα σχέδια των παιδιών να ποικίλουν.

Η παρούσα διπλωματική εργασία αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται μια εισαγωγή στο ζήτημα του θανάτου, στη στάση του ανθρώπου απέναντι στο θάνατο και τους παράγοντες που επηρεάζουν τη στάση αυτή. Η απόσταση του ανθρώπου από το θάνατο αντανακλάται και στις πεποιθήσεις των γονέων οι οποίοι προσπαθούν να απαλύνουν την πραγματικότητα για τα παιδιά τους, απομακρύνοντας τα από τις έννοιες της απώλειας και του θανάτου. Στη συνέχεια, περιγράφεται η διεργασία του θρήνου, ως η φυσιολογική αντίδραση στις απώλειες, τόσο στους ενήλικες όσο και στα παιδιά.

Στην επόμενη ενότητα περιγράφονται οι υποέννοιες του θανάτου τις οποίες απαιτείται να κατανοήσουν τα παιδιά προκειμένου να έχουν μια ολοκληρωμένη αντίληψη του θανάτου. Παρουσιάζονται αναλυτικά οι παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση της αντίληψης αυτής, όπως η ηλικία, η γνωστική ανάπτυξη, το φύλο, το

κοινωνικό περιβάλλον (οικογένεια, πολιτισμικό περιβάλλον, θρησκεία, σχολείο και εκπαίδευση) και τέλος η προσωπική εμπειρία του παιδιού με το θάνατο.

Ερευνητικά δεδομένα για τον τρόπο που αντιμετωπίζουν οι γονείς το ζήτημα του θανάτου ακολουθούν. Συγκρίνονται οι πεποιθήσεις των γονέων για το τί τα παιδιά κατανοούν σχετικά με το ζήτημα του θανάτου, ενώ παρουσιάζονται οι τρόποι με τους οποίους οι ίδιοι επικοινωνούν για θέματα που αφορούν το θάνατο με τα παιδιά τους. Η πεποίθηση ότι οι γονείς και το κοινωνικό περιβάλλον με κάποιο τρόπο επηρεάζουν τα παιδιά, οδήγησε στην συγκεκριμένη μελέτη, που σκοπό έχει να δείξει τη σημαντικότητα των αντιλήψεων των γονέων και την επιρροή τους στο πως τα παιδιά αντιλαμβάνονται το θάνατο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται το σχέδιο ως μια βοηθητική μέθοδος συλλογής ερευνητικών δεδομένων στα παιδιά, και περιγράφονται έρευνες που έχουν χρησιμοποιήσει το σχέδιο για την διερεύνηση των αντιλήψεων των παιδιών για το θάνατο. Η αναγκαιότητα και η μεθοδολογία της παρούσας έρευνας αναφέρονται στη συνέχεια.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρατίθενται τα αποτελέσματα της έρευνας, και στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται συζήτηση των αποτελεσμάτων, αναλύονται τα συμπεράσματα, ενώ παρουσιάζονται τα μειονεκτήματα της έρευνας. Τέλος, γίνονται προτάσεις για μελέτες, οι οποίες θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν στο μέλλον.

Κεφάλαιο 1

1.1. Εισαγωγή στην έννοια του θανάτου

Ο θάνατος είναι ένα οικουμενικό φαινόμενο, που αφορά όλους τους ανθρώπους και τους εν ζωή οργανισμούς. Ο θάνατος διακόπτει τη ζωή, είναι μια αναπόφευκτη κατάληξη, και θα συμβεί στον καθένα μας. Όταν οι άνθρωποι βιώνουν το θάνατο αντιμετωπίζουν ένα οξύμωρο, το γεγονός ότι «ο θάνατος είναι μέρος της ζωής», και το ότι η έννοια του θανάτου σύμφωνα με την υπαρξιακή προσέγγιση αν και προκαλεί πόνο, δίνει νόημα στην ύπαρξή μας (Van Deurzen, 2011, σ. 104).

Σαφώς και όλοι μας γνωρίζουμε πως ο θάνατος είναι φυσικός, αναμφισβήτητος και αναπόφευκτος, αλλά η αποδοχή αυτής της λογικής σκέψης μπορεί να είναι δύσκολη. Για το λόγο αυτό ο άνθρωπος στηρίζεται στο ένστικτο της ζωής, χρησιμοποιεί άμυνες και βιώνει το άγχος για τον προσωπικό του θάνατο (Freud, 1991). Οι πεποιθήσεις για το πώς έζησε τη ζωή του, για το αν υπάρχει κάποιου είδους ζωή μετά θάνατο, και η θρησκευτική πίστη επηρεάζουν το άγχος του θανάτου αλλά και τις αντιδράσεις του ατόμου απέναντι στο θάνατο (Kelly, 1985).

Στη σύγχρονη κοινωνία όπου ζούμε, φαίνεται να έχουμε αποξενωθεί από την ιδέα του θανάτου και με τη στάση μας προσπαθούμε να απαλείψουμε την έννοια αυτή από τη ζωή μας. Έτσι, όσον αφορά το δικό μας προσωπικό θάνατο, ουσιαστικά κανείς δεν πιστεύει πραγματικά ότι θα πεθάνει. Απέναντι στο νεκρό πρόσωπο, συχνά υιοθετούμε μια ιδιαίτερη στάση, μειώνοντας τα μειονεκτήματα που ο αποθανών πιθανώς είχε όταν ήταν στη ζωή. Ο σύγχρονος άνθρωπος αποφεύγει να συζητά για το θάνατο, ενώ μόνο τα παιδιά παραβλέπουν αυτόν τον κανόνα, εκφράζοντας ερωτήματα για την έννοια του θανάτου (Freud, 1991).

Συνεπώς, ο θάνατος μπορεί να έχει διπλή ανάγνωση, μπορεί είτε να ειδωθεί ως ένα ταμπού για το οποίο δεν μπορούμε να μιλάμε, είτε ως μια κατάσταση που δίνει νόημα στη ζωή. Έτσι σύμφωνα με την πρώτη οπτική, η λέξη θάνατος προκαλεί θλίψη, θυμό, αποστροφή, και πιστεύουμε ότι αν δεν ασχοληθούμε με αυτόν δεν θα μας συμβεί ποτέ. Με την δεύτερη οπτική, ο θάνατος μπορεί να δώσει νόημα στη ζωή, αν προσπαθήσουμε να βρούμε ένα σκοπό στη ζωή μας και πορευθούμε σύμφωνα με αυτόν. Ο Μπουσκάλια (1988) αναφέρει πως ο θάνατος είναι σημαντικός, καθώς μας

υπενθυμίζει ότι δε θα ζήσουμε για πάντα, συνεπώς χρειάζεται να ζήσουμε όσο καλύτερα μπορούμε στο παρόν.

Ο κόσμος του παιδιού, το διευκολύνει να αντιμετωπίσει την έννοια του θανάτου, επιτρέποντάς του να κάνει ερωτήσεις, θέτοντας με τον τρόπο αυτό σε μια αμυντική θέση τους ενήλικες, οι οποίοι δυσκολεύονται να έρθουν σε επαφή με την έννοια του θανάτου. Τα παιδιά προβληματίζονται για το αν ο θάνατος ισχύει για όλους, για τους γονείς τους, για τα ίδια, αν μπορεί να καθοριστεί πότε θα έρθει ο θάνατος, αν είναι υποχρεωτικό κάθε ένας που τα περιβάλλει να πεθάνει κάποια στιγμή, και αν υπάρχει δυνατότητα αποφυγής του θανάτου για κάποιους (Copp, 1995).

Αν και η κοινωνία, συμπεριλαμβανομένων και των γονέων, προστατεύει τα παιδιά από την επαφή με το θάνατο και τις απώλειες, τα παιδιά θα βιώσουν το θάνατο ενός τουλάχιστον ανθρώπου από το κοντινό περιβάλλον τους (Λεονταρή, 2006). Η οικογένεια καθώς είναι το πιο σημαντικό σύστημα που πλαισιώνει το παιδί, χρειάζεται να αποτελεί το πλαίσιο όπου τα παιδιά μπορούν να βρουν απαντήσεις για το ζήτημα του θανάτου. Συνεπώς, οι γονείς για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στο καθήκον αυτό, χρειάζεται να έχουν επίγνωση του τρόπου που τα παιδιά αντιλαμβάνονται την έννοια αυτή καθώς μεγαλώνουν (Λεονταρή, 2006).

Έχει υποστηριχθεί (McGovern & Barry, 2000) πως η πληροφόρηση των παιδιών για το θάνατο είναι σημαντική, καθώς τα βοηθά να κατανοήσουν τη μετάβαση από τη ζωή στο θάνατο (McGovern & Barry, 2000). Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά απαιτείται να κατανοήσουν τους αιτιολογικούς μηχανισμούς και τις βιολογικές λειτουργίες που διατηρούν το σώμα στη ζωή, για να κατανοήσουν στη συνέχεια το θάνατο. Η ικανότητα διαχωρισμού ενός ζωντανού και ενός νεκρού οργανισμού είναι σημαντική, ενώ αυτή η κατανόηση του κύκλου της ζωής αποτελεί γνωστικό επίτευγμα για τα παιδιά (Barrett & Behne, 2005).

Γενικότερα, το αυξανόμενο ενδιαφέρον των ερευνητών για την ανάπτυξη του παιδιού οδήγησε στην έρευνα για τον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσεται η ικανότητά του να αντιλαμβάνεται την έννοια του θανάτου. Οι έρευνες αυτές, πέρα από το θεωρητικό τους ενδιαφέρον, θεωρείται ότι μπορούν να βοηθήσουν γονείς και επαγγελματίες, ώστε να είναι σε θέση να απαντούν στα ερωτήματα των παιδιών (Klatt, 1991). Επιπλέον, ήδη από τη δεκαετία του '80 είχε αναπτυχθεί η Θανατολογία, ένας τομέας που ερευνούσε θέματα συνδεδεμένα με το θάνατο, τη διεργασία του θρήνου, αλλά και τον τύπο βοήθειας που απαιτείται σε ζητήματα απώλειας. Ο τομέας αυτός στόχο είχε την ανάπτυξη υπηρεσιών για άτομα που ζούσαν

το τελικό στάδιο της ζωής τους, τη συμβουλευτική για το πένθος και την παροχή στήριξης στο σύγχρονο άνθρωπο (Benoliel, 1998).

Ενδιαφέρον είναι ότι κάποτε ο θάνατος ήταν μέρος της οικογενειακής ζωής του ανθρώπου και οι άνθρωποι πέθαιναν στο σπίτι τους έχοντας τη συνοδεία των αγαπημένων προσώπων τους. Τα παιδιά ήταν μέρος των διαδικασιών αποχωρισμού, και θρηνούσαν δίπλα στους ενήλικες. Στη σημερινή εποχή, ο θάνατος έχει ταυτιστεί με τη μοναξιά και το νοσοκομειακό πλαίσιο, όπου οι άνθρωποι συνήθως πεθαίνουν. Οι συγγενείς είναι αποκομμένοι από τις τελευταίες στιγμές του ατόμου που πεθαίνει, και ο θάνατος προκαλεί φόβο και ένα αίσθημα μυστηρίου. Παρατηρείται έτσι μια αλλαγή στον τρόπο που ο άνθρωπος αντιμετωπίζει σήμερα το θάνατο, σε σύγκριση με τη στάση του στο παρελθόν (Hospice Net, 2006).

Αυτή η στάση δημιουργήθηκε λόγω των αλλαγών στον τρόπο ζωής της αστικής βιομηχανικής κοινωνίας, που προέρχονται από την ένταξη της τεχνολογίας και της νέας κοινωνικής οργάνωσης στη ζωή του ανθρώπου. Το νέο περιβάλλον που δημιουργήθηκε με έμφαση στην οικονομία, την εξειδίκευση και την τεχνολογία απομόνωσε το οικογενειακό σύστημα από την έννοια του θανάτου. Μέσα στο μοντέρνο αυτό περιβάλλον ο θάνατος και οι τελετές απομακρύνθηκαν από τον άνθρωπο και η εμπλοκή σε αυτές αφέθηκε σε χέρια ειδικών (Benoliel, 1998). Επιπλέον, καθώς η σημερινή κοινωνία δεν αποδέχεται τις συναισθηματικές εκδηλώσεις, και επιβάλλει μια οριοθέτηση στην έκφραση του πόνου (Stroebe, 1998), δημιουργήθηκε μια απόσταση από τα άτομα που πεθαίνουν, ενώ μέσω της ανάπτυξης της ιατρικής προωθήθηκε μια αίσθηση ελέγχου πάνω στο θάνατο (Benoliel, 1998).

Ανεξάρτητα, όμως, από την ανάπτυξη και τις προσπάθειες της ιατρικής για την εξάλειψη των ασθενειών, ο θάνατος εξακολουθεί να υφίσταται ως αναπόφευκτη κατάληξη του ανθρώπου. Η επίγνωση του θανάτου θεωρείται ένα φιλοσοφικό και επίπονο ζήτημα για τον άνθρωπο, καθώς αποτελεί μια έννοια συνυφασμένη με την ανθρώπινη ύπαρξη, την πνευματικότητα, τη θρησκευτικότητα και τη νοσηματοδότηση της ζωής. Υπαρξιακά θέματα και προβληματισμοί εγείρονται με την ενασχόληση με ζητήματα που αφορούν το θάνατο (Καραδήμας, 2005).

Στη σύγχρονη εποχή, έχει αναπτυχθεί στην επιστημονική κοινότητα μια αύξηση του ενδιαφέροντος για τη μελέτη του θανάτου με σχετικές έρευνες. Παρά όμως την εξέλιξη αυτή το θέμα παραμένει ταμπού και δημιουργεί αμηχανία στους γονείς και την ευρύτερη κοινότητα (Λεονταρή, 2006).

1.2. Η διεργασία του αποχωρισμού και του πένθους

Αποχωρισμούς και απώλειες βιώνουμε από τη βρεφική ηλικία ξεκινώντας από τον δεσμό με τη μητέρα (Bacque, 2004). Ως δεσμός ορίζεται η ενστικτώδης συμπεριφορά προσκόλλησης του βρέφους σε ένα πρόσωπο εμπιστοσύνης, ενώ η συμπεριφορά αυτή εκδηλώνεται και στην ενήλικη ζωή, όταν το άτομο βιώνει την απουσία ενός σημαντικού προσώπου αναφοράς. Τότε το άτομο νιώθει άγχος αποχωρισμού και αναζητά το χαμένο πρόσωπο με το οποίο είχε δημιουργήσει δεσμό (Μπόλμπυ, 1995). Μεγαλώνοντας, οι άμυνες και η μη ενασχόληση με την έννοια του θανάτου βοηθούν τον άνθρωπο να λησμονεί τις προσωπικές απώλειες. Έχει υποστηριχθεί, ωστόσο, πως οι εμπειρίες απώλειας που έχει βιώσει ο κάθε άνθρωπος, βοηθούν την προσωπική του εξέλιξη και ότι δεν υπάρχει ουσιαστική ωρίμανση, όταν προφυλάσσεται από τις εμπειρίες αποχωρισμού (Bacque, 2004).

Οι απώλειες και ο θάνατος, συνεπώς οδηγούν στη διεργασία του πένθους. Το πένθος ή ο θρήνος είναι μια φυσιολογική διεργασία και αποτελεί την πορεία του ατόμου προς την προσαρμογή. Το πένθος (bereavement) αφορά «την κατάσταση στην οποία βρίσκεται ένα άτομο που έχει υποστεί την απώλεια» (σ.32), ενώ ο θρήνος (grief) αφορά την «πρωταρχική συγκινησιακή αντίδραση» του ατόμου (Stroebe, 1996). Στις εκδηλώσεις του θρήνου, σύμφωνα με τον Worden (1996), περιλαμβάνονται οι συναισθηματικές αντιδράσεις, με καταθλιπτικά και αμφιθυμικά συναισθήματα (θυμός προς τον εκλιπόντα ή τους άλλους, ενοχικά συναισθήματα για κάτι που έκανε ή δεν έκανε ο πενθών, ανηδονία). Το σώμα εκφράζει το πένθος με γαστρεντερικές διαταραχές, ανορεξία, αίσθημα κόπωσης και ευερεθιστότητα. Στις γνωστικές εκδηλώσεις περιλαμβάνονται οι επαναλαμβανόμενες σκέψεις για τον αποθανόντα, η σύγχυση στη σκέψη και η μειωμένη αυτοεκτίμηση, ενώ στη συμπεριφορά παρατηρείται απόσπαση προσοχής, απομόνωση και κλάμα (Worden, 1996).

Έτσι, ενώ ο θάνατος φαίνεται ως ένα αυτονόητο και συνηθισμένο γεγονός, όταν αντιμετωπίζουμε την απώλεια αγαπημένων προσώπων βιώνουμε έντονα και οδυνηρά συναισθήματα. Πολλοί θεωρητικοί έχουν περιγράψει τη διεργασία του πένθους. Αρχικά, σύμφωνα με την Kubler-Ross (1969), η οποία δούλεψε με ανθρώπους που αντιμετώπιζαν απειλητικές για τη ζωή ασθένειες, ο πενθών περνά από πέντε φάσεις όταν βιώνει κάποιας μορφής απώλεια. Συγκεκριμένα, αρχικά αρνείται ότι απώλεια

μπορεί να είναι αλήθεια και σκέφτεται πως δεν είναι δυνατό να συμβαίνει πραγματικά. Στη συνέχεια, θυμώνει και αναρωτιέται «γιατί» να συμβαίνει στον ίδιο. Στην τρίτη φάση, ο πενθών διαπραγματεύεται με το Θεό, ζητώντας ως αντάλλαγμα μια μικρή παράταση της ζωής του μελλοθάνατου ατόμου. Έπειτα, βιώνει κατάθλιψη και ένα αίσθημα ότι τίποτα δεν έχει νόημα, ενώ στο τέλος και σταδιακά έρχεται η αποδοχή του γεγονότος της απώλειας.

Ο Μπόλμπυ (1995) έχει περιγράψει τις φάσεις που ακολουθούν μια απώλεια αναφέροντας: (α) την αίσθηση μουδιάσματος, (β) την έντονη λαχτάρα για επικοινωνία με τον αποθανόντα συνοδευόμενα από συναισθήματα θλίψης και θυμού, (γ) την φάση της αποδιοργάνωσης, και στο τέλος (δ) την αναδιοργάνωση του ατόμου που πενθεί.

Το πένθος εκτός από τον συναισθηματικό πόνο, απαιτεί και μια γνωστική διεργασία για την εξήγηση του θανάτου. Ο Neimeyer (1998) αναφέρει πως σύμφωνα με την κονστρουκτιβιστική προσέγγιση, τα άτομα κατασκευάζουν προσωπικά νοήματα που τα βοηθούν να οργανώσουν την εμπειρία της απώλειας. Οι πενθούντες για να μπορέσουν να κατανοήσουν τις αιτίες του θανάτου, κάνουν νοητικές προσπάθειες για ανανοηματοδότηση του γεγονότος του θανάτου, και δημιουργούν μια νέα προσωπική αφήγηση για το γεγονός (Marrone, 1999). Η απώλεια μπορεί να οδηγήσει τα άτομα να αλλάξουν τις προσωπικές πεποιθήσεις τους για τη ζωή και τον κόσμο που τους περιβάλλει, οδηγώντας σε μια αναδιοργάνωση του εαυτού. Βέβαια, το κάθε άτομο βιώνει και αντιδρά διαφορετικά σε μια απώλεια και ο θρήνος αποτελεί μια προσωπική υπόθεση, ενώ για να ανταποκριθεί το άτομο στο θάνατο, αυτή η προσωπική του ιστορία μπορεί να εμπεριέχει τη θρησκεία ή την πνευματικότητα (Neimeyer, 1998).

Η θρησκευτική πίστη σε κάποιους ανθρώπους προσφέρει συναισθηματική στήριξη, και βοηθά στην αφομοίωση του γεγονότος του θανάτου και στην ανεύρεση νοήματος (Marrone, 1999. Smith, 2002). Η πεποίθηση ότι υπάρχει ζωή μετά θάνατο σχετίζεται με διαφορετικές θρησκείες και είναι παρηγορητική, καθώς θεωρείται ως ένα ήρεμο μέρος όπου ο αποθανών έχει πάει. Έχει βρεθεί ότι η θρησκευτική πίστη και η πνευματικότητα βοηθούν σημαντικά και τους γονείς που πενθούν, ενισχύοντας τη γνωστική διαδικασία αναζήτησης ενός νοήματος για την απώλεια (Marrone, 1999).

Συμπερασματικά, ο τρόπος που πενθεί ο άνθρωπος σχετίζεται με την κουλτούρα που μεγάλωσε, τις αλληλεπιδράσεις με τους γύρω του και την προσωπική νοηματοδότηση για τη ζωή (Stroebe, 1998). Στην επόμενη ενότητα θα αναλυθεί η

αντίληψη των παιδιών για το θάνατο και ποιοί παράγοντες βοηθούν στην κατανόηση των υποεννοιών του.

1.3. Θάνατος και παιδί

Υπάρχει η αντίληψη ότι επειδή η αρρώστια και ο θάνατος προκαλούν οδύνη αφορούν μόνο τους ενήλικες, ενώ θεωρείται πως τα παιδιά δεν έχουν την ικανότητα να θρηνούν, και είναι ευάλωτα για να διαχειριστούν ένα τέτοιο θέμα. Ο Grollman (1995) υποστηρίζει πως *«όπως δε μπορούμε να προστατευτούμε τον εαυτό μας από τη ζωή, με τον ίδιο τρόπο δε μπορούμε να προστατεύσουμε τα παιδιά από το θάνατο»* (σ.17). Οι γονείς, ωστόσο, τείνουν να κρύβουν την πραγματικότητα από τα παιδιά και να δημιουργούν μια ωραιοποιημένη εικόνα για το θάνατο. Τα παιδιά, συχνά, προφυλάσσονται από τους ενήλικες στη διαδικασία του θρήνου, ενώ κυριαρχεί η σιωπή και η μυστικότητα για το θέμα του θανάτου. Φαίνεται όμως, ότι τα παιδιά γνωρίζουν το θάνατο, είτε από τις καθημερινές εμπειρίες τους με το παιχνίδι, την τηλεόραση, τα παραμύθια, είτε από την επαφή τους με τη φύση βλέποντας νεκρά ζώα και ξερά φύλλα στο χώμα (Μεταλληνού, Παπάζογλου, Ράλλη, Νίλσεν, & Παπαδάτου, 2004).

Καθώς τα παιδιά δε μπορούν να συμμετέχουν σε ότι σχετίζεται με το θάνατο παραμελούνται οι ανάγκες τους. Ωστόσο, όπως όλες οι ηλικιακές ομάδες, έτσι και τα παιδιά έχουν δικαίωμα να συμμετέχουν στο θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου (Grollman, 1995. Μεταλληνού, κ.ά., 2004). Στην πραγματικότητα, όλα τα παιδιά θρηνούν ακολουθώντας τη φυσιολογική διεργασία στην απώλεια, παρουσιάζοντας ωστόσο και ιδιαιτερότητες. Συγκεκριμένα, τα παιδιά θρηνούν με διαφορετικό τρόπο απ' ότι οι ενήλικες, «με δόσεις» και εναλλαγές παιχνιδιού και θλίψης, ενώ εκφράζονται περισσότερο μέσω του παιχνιδιού και της συμπεριφοράς τους. Λόγω των ιδιαιτεροτήτων αυτών οι ενήλικες χρειάζεται να λαμβάνουν υπόψη την ανάγκη των παιδιών να κατανοήσουν τί έχει γίνει, να διατηρήσουν την ανάμνηση του εκλιπόντος και να επενδύσουν σε άλλες σχέσεις (Μεταλληνού, κ.ά., 2004).

Η αποδοχή του θανάτου από τους ενήλικες επιτρέπει στα παιδιά να βιώσουν και να διαχειριστούν τα συναισθήματα, προωθώντας την ψυχική υγεία τους. Η άρνηση των ενηλίκων, από την άλλη πλευρά, μεταφέρεται στα παιδιά περιορίζοντας με τον τρόπο αυτό την έκφραση των συναισθημάτων τους (Grollman, 1995). Τέλος,

σημαντικό θεωρείται οι ενήλικες να προετοιμάσουν τα παιδιά για την απώλεια πριν αυτή συμβεί (Doka, 1995), αλλά και να ακούσουν τί έχουν τα παιδιά να πουν για το θέμα του θανάτου (Grollman, 1995).

1.4. Η έννοια του θανάτου και η κατανόηση του από τα παιδιά

Η έννοια του θανάτου δεν είναι ομοιογενής, αλλά περιλαμβάνει υποέννοιες, αποτελώντας ακόμη και για τους ενήλικες μια δύσκολη έννοια προς κατανόηση. Τα παιδιά για να έχουν μια ολοκληρωμένη κατανόηση της έννοιας του θανάτου, χρειάζεται να κατανοήσουν καθεμία υποέννοια ξεχωριστά (Hoffman & Strauss, 1985. Speece & Brent, 1992). Οι Speece και Brent (1984) σύγκριναν τα αποτελέσματα 40 ερευνών και κατέληξαν σε τρεις υποέννοιες που ενυπάρχουν σε μια ώριμη αντίληψη του θανάτου (Speece & Brent, 1992) και οι οποίες είναι:

(α) Η καθολικότητα ή παγκοσμιότητα (universality) αναφέρεται στην κατανόηση ότι όλα τα έμβια όντα θα πεθάνουν (Speece & Brent, 1992) και ότι κανείς δεν εξαιρείται από τον θάνατο. Αυτό που τα παιδιά πρέπει να καταλάβουν είναι ότι όλοι οι ζωντανοί οργανισμοί πρέπει τελικά να πεθάνουν. Επιπρόσθετα, χρειάζεται να αντιληφθούν ότι ο θάνατος είναι αναγκαίος και δεν μπορεί να αποφευχθεί, αλλά και ότι δε μπορεί να προσδιοριστεί ο χρόνος του θανάτου (Cott, 1995).

(β) Η μη αναστρεψιμότητα (irreversibility) αναφέρεται στη μόνιμη κατάσταση του νεκρού σώματος και της μη δυνατότητάς του να επανέλθει στη ζωή (Speece & Brent, 1992). Τα παιδιά χρειάζεται να αντιληφθούν την οριστική και μόνιμη φύση του θανάτου. Η Kane (1979) χρησιμοποιεί τον συγκεκριμένο όρο για να προσδιορίσει την έννοια της οριστικής και αμετάκλητης φύσης του θανάτου.

(γ) Η μη λειτουργικότητα (nonfunctionality) αναφέρεται στον τερματισμό όλων των ζωτικών λειτουργιών ενός οργανισμού (Speece & Brent, 1992). Οι λειτουργίες αυτές είναι δύο ειδών: οι εξωτερικές όπως η αναπνοή, η λειτουργία της καρδιάς, το φαγητό, ο ύπνος, και οι εσωτερικές, οι οποίες δεν παρατηρούνται όπως η σκέψη, οι αισθήσεις, τα όνειρα, αλλά και η λήξη όλων των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών της ζωής, όπως η συνείδηση και οι επαφές με το περιβάλλον (Kane, 1979).

Επίσης, στη βιβλιογραφία ως διακριτές υποέννοιες του θανάτου έχουν μελετηθεί:

(i) Η αιτιότητα (causality) η οποία αναφέρεται στην κατανόηση των εξωτερικών και εσωτερικών βιολογικών γεγονότων που μπορεί να προκαλέσουν το θάνατο. Τα παιδιά προσπαθούν να καταλάβουν τί προκαλεί το θάνατο ενός ζωντανού οργανισμού, και συχνά αναφέρουν μαγικές αιτίες, όπως μια κακή συμπεριφορά, την επιθυμία ή την σκέψη τους (Kane, 1979).

(ii) Η κάποιας μορφής συνέχιση της ζωής (some type of continued life form) αναφέρεται στην ύπαρξη της ψυχής ξεχωριστά από το σώμα ή στην μετενσάρκωση, αποτελώντας μια συνέχεια του νεκρού προσώπου πέρα από το σώμα (Cott, 1995. Speece & Brent, 1984).

(iii) Η προχωρημένη ηλικία (old age) έχει μελετηθεί από τους Schonfeld και Smilansky (1989) και αναφέρεται στην κατανόηση από τα παιδιά των βιολογικών αλλαγών, από τη γέννηση ως την προχωρημένη ηλικία και το θάνατο (Schonfeld & Smilansky, 1989).

Όσον αφορά την πορεία κατανόησης των υποεννοιών του θανάτου οι Speece και Brent (1984) αναφέρουν πως πριν την κατανόηση της μη αντιστρεψιμότητας, τα παιδιά αντιλαμβάνονται το θάνατο ως παροδικό και αντιστρέψιμο. Τα παιδιά πιστεύουν πως ο αποθανών μπορεί να επανέλθει στη ζωή ξαφνικά, μετά από μια ιατρική παρέμβαση, ή με την κατανάλωση τροφής ή νερού, θεωρώντας πως ο θάνατος και η επιστροφή στη ζωή αποτελούν δυο πλευρές του ίδιου πράγματος. Τα παιδιά, πριν την κατανόηση της παύσης των ζωτικών λειτουργιών θεωρούν πως ο αποθανών νιώθει, βλέπει και συνεχίζει να είναι λειτουργικός (Speece & Brent, 1984). Επίσης, έχει παρατηρηθεί πως τα παιδιά πρώτα αντιλαμβάνονται την παύση των εξωτερικών λειτουργιών (κίνηση, ομιλία), και στη συνέχεια των εσωτερικών, όπως τη σκέψη και τα όνειρα (Hoffman & Strauss, 1985. Speece & Brent, 1992).

Προσθέτοντας στα παραπάνω, οι Hoffman και Strauss (1985) ανέφεραν πως η έννοια της μη λειτουργικότητας υποβοηθά στην κατανόηση των υπόλοιπων υποεννοιών, καθώς περιλαμβάνει το διαχωρισμό ζωής και θανάτου. Τα παιδιά αρχικά χρειάζεται να κατανοήσουν τη διαφορά ενός νεκρού και ενός ζωντανού σώματος, και στη συνέχεια θα οδηγηθούν στην κατανόηση του γεγονότος ότι αυτό δεν μπορεί να επιστρέψει στη ζωή. Τέλος, αναφέρεται (Hoffman & Strauss, 1985) ότι η αιτιότητα αποτελεί μια προϋποτιθέμενη γνώση για την αντίληψη της έννοιας της

αναγκαιότητας, διότι ένα παιδί μπορεί να καταλάβει το αναγκαίο του θανάτου, αν αντιληφθεί ότι υπάρχει πάντα μια αιτία για το θάνατο.

Συνεπώς, τα παιδιά στην προσπάθεια τους να καταλάβουν το θάνατο κάνουν συχνές ερωτήσεις στους ενήλικες. Όταν τα παιδιά προσπαθούν να κατανοήσουν την έννοια της καθολικότητας μπορεί να κάνουν τις εξής ερωτήσεις: «όλοι πεθαίνουν;», «και τα παιδιά και τα ζώα πεθαίνουν;», «μπορεί κάποιος να αποφύγει το θάνατο, εγώ ή η οικογένεια μου μπορούμε;». Για την έννοια της μη αναστρεψιμότητας αναρωτιούνται «για πόσο διάστημα παραμένει κάποιος νεκρός αφού πεθάνει;» Για την μη λειτουργικότητα τους προβληματίζει «τι κάνει κάποιος το διάστημα που είναι νεκρός;», «βλέπει, ακούει, κρυώνει;». Όσον αφορά την αιτιότητα «πεθαίνουν οι άνθρωποι όταν δεν είναι καλοί;», και «όταν το σώμα πεθάνει, η ψυχή που θα πάει;» (Copp, 1995).

Έχει βρεθεί ότι οι εξηγήσεις με έννοιες που αναφέρονται σε θαύματα, την ανάσταση του Χριστού, την αναβίωση ατόμων που είχαν θεωρηθεί κλινικά νεκροί και όταν αποτυπώνεται ο θάνατος στην τηλεόραση ως αναστρέψιμος, μπερδεύουν τα παιδιά στην προσπάθεια τους να κατανοήσουν την έννοια της μη αναστρεψιμότητας (Spence & Brent, 1992).

Τέλος, τα παιδιά συνεχώς αναπτύσσονται και η κατανόησή τους δεν εξαρτάται μόνο από τη γνωστική ανάπτυξη και την ηλικία, αλλά και από την ψυχοκοινωνική, συναισθηματική και συμπεριφορική ανάπτυξή τους. Επιπρόσθετα, έχει υποστηριχθεί ότι οι εμπειρίες που το πολιτισμικό περιβάλλον προσφέρει, διαφοροποιεί την κατανόηση των παιδιών (Doka, 1995). Στην επόμενη ενότητα θα αναλύσουμε πιο διεξοδικά τους παράγοντες που επηρεάζουν την κατανόηση των υποεννοιών του θανάτου στα παιδιά.

1.5. Παράγοντες που επηρεάζουν την αντίληψη της έννοιας του θανάτου στα παιδιά

Η υπάρχουσα βιβλιογραφία έχει παρουσιάσει μια εκτενή σειρά ερευνών, όσον αφορά τους παράγοντες που επηρεάζουν την ανάπτυξη της αντίληψης του θανάτου από τα παιδιά. Η γνώση για τον τρόπο που τα παιδιά κατανοούν την έννοια του θανάτου και ποιους αιτιολογικούς παράγοντες αποδίδουν στην ύπαρξη του, βοηθά στην κατάλληλη στήριξή τους όταν βιώσουν μια απώλεια. Για να βοηθήσουμε

τα παιδιά που πενθούν απαιτείται να κατανοήσουμε πώς αντιλαμβάνονται την έννοια αυτή, λαμβάνοντας υπόψη ότι το καθένα την αντιλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο, λόγω των πολλαπλών επιδράσεων που δέχεται στη ζωή του (Mahon, 1999).

Γενικότερα, οι υπάρχουσες έρευνες υποστηρίζουν ότι υπάρχει μια αναπτυξιακή πορεία στην κατανόηση των υποενοιών του θανάτου από τα παιδιά, η οποία σχετίζεται με τη γνωστική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξή τους, αλλά και άλλους περιβαλλοντικούς παράγοντες. Οι απαντήσεις των παιδιών στις μελέτες δείχνουν το φάσμα των αντιλήψεων και την πορεία κατανόησης τους, ξεκινώντας από την άρνηση του θανάτου ως ένα οριστικό γεγονός, και καταλήγοντας στην όλο και μεγαλύτερη αποδοχή της μη αναστρεψιμότητας του θανάτου (Swain, 1978).

1.5.1. Η ηλικία

Τα παιδιά από την ηλικία των 2-3 ετών ξεκινούν να έχουν ενημερότητα της έννοιας του θανάτου και σταδιακά οργανώνουν τις αντιλήψεις τους για την έννοια του θανάτου (Vianello & Marin, 1989). Η Nagy (1948) αρχικά μελέτησε τις απαντήσεις παιδιών Ουγγρικής καταγωγής, και δημιούργησε ένα μοντέλο, στο οποίο τόνισε πώς η αντίληψη του θανάτου στα παιδιά εξαρτάται από την ηλικία και κατακτάται σε τρία αναπτυξιακά-ηλικιακά στάδια. Η αναπτυξιακή πορεία ξεκινά από τα 3-5 έτη, με άρνηση του παιδιού να δεχτεί το θάνατο ως ένα οριστικό γεγονός. Προχωρώντας στην ηλικία των 5-9 ετών, τα παιδιά θεωρούν ότι ο θάνατος υπάρχει, σε απόσταση από τα ίδια, αλλά και προσωποποιημένος, για παράδειγμα με τη μορφή ενός ανθρώπου που παίρνει τη ζωή. Σταδιακά, στα 9 έτη τα παιδιά συνειδητοποιούν το αναπόφευκτο του θανάτου.

Πιο αναλυτικά, από την βρεφική ηλικία τα βρέφη δεν αντιλαμβάνονται την έννοια του θανάτου, αλλά έχουν την ικανότητα να αντιλαμβάνονται τις αλλαγές στο περιβάλλον τους και την απουσία των προσώπων που τα φροντίζουν. Έτσι, αντιλαμβάνονται τις μεταβολές στα συναισθήματα και στις συμπεριφορές των ατόμων που τα φροντίζουν αλλά και τον αποχωρισμό, αν ο αποθανών είναι κάποιος από τους δύο γονείς. Το πένθος και η θλίψη του οικογενειακού περιβάλλοντος επηρεάζουν τις αντιδράσεις του βρέφους, το οποίο μπορεί να εκφράσει δυσκολίες στον ύπνο, το φαγητό και συμπεριφορές που εκφράζουν ανησυχία λόγω του θανάτου (Bacque, 2004. Κοντοπούλου, 2007).

Κατά τη νηπιακή ηλικία, η Nagy αναφέρει πως τα παιδιά παραλληλίζουν το θάνατο με τα γηρατεία και τον αντιλαμβάνονται ως αναχώρηση για κάποιο ταξίδι (Nagy, 1948). Στην ηλικία αυτή τα παιδιά ταυτίζουν το θάνατο με τον ύπνο και θεωρούν ότι μπορεί να είναι μια αναστρέψιμη κατάσταση που επιτρέπει να επιστρέψει ο αποθανών πάλι στη ζωή. Τα παιδιά αυτής της ηλικίας είναι πιθανότερο να μην αντιλαμβάνονται την παγκοσμιότητα του θανάτου, αποκλείοντας από αυτήν την πιθανότητα τους ίδιους, γενικά τα παιδιά, τους γονείς τους, τους δασκάλους ακόμη και τους ερευνητές. Πιστεύουν ότι ο θάνατος είναι πιο πιθανό να συμβεί σε άλλους ή στους ίδιους κάποια στιγμή στο μακρινό μέλλον. Θεωρούν πως είναι κάτι παροδικό σαν ένα ταξίδι και συμβαίνει λόγω φυσικών καταστροφών ή ατυχημάτων. Επιπλέον, υπάρχει η αντίληψη ότι ο θάνατος μπορεί να αποφευχθεί αν κάποιος το επιθυμεί, ενώ στην ηλικία αυτή χρησιμοποιούν τη λέξη «θάνατος» χωρίς να κατανοούν ακριβώς την έννοια (Spreece & Brent, 1984. Swain, 1978).

Η έρευνα της Swain (1978) σε παιδιά προσχολικής ηλικίας, έδειξε πως τα παιδιά εστίασαν περισσότερο στις φυσικές αιτίες που μπορεί να προκαλέσουν το θάνατο, όπως η προχωρημένη ηλικία, η ασθένεια, αλλά επίσης αναφέρθηκαν στη θέληση του Θεού. Τα παιδιά στην έρευνα ταύτισαν τον ερχομό του θανάτου κάποιου ανθρώπου με την επιθυμία του ίδιου να πεθάνει. Σε ερώτηση για το αν τα ίδια θα πεθάνουν κάποια στιγμή, ανέφεραν πως «αν το ήθελα θα το είχα κάνει (θα είχα πεθάνει)» (σ.355), προσθέτοντας όμως πως δεν θεωρούν πως είναι προχωρημένη η ηλικία τους ώστε να πεθάνουν (Swain, 1978).

Τα νήπια φαίνεται να αποδίδουν βιολογικές λειτουργίες στο σώμα ακόμη και μετά το θάνατο, πιστεύοντας ότι ο νεκρός μπορεί να τρώει, να αισθάνεται, να περπατάει, και να κοιμάται, ταυτίζοντας την κίνηση με τη ζωή και την ακινησία με το θάνατο (Bacque, 2001. Κοντοπούλου, 2007. Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010. Spreece & Brent, 1984). Επιπλέον, συχνά εντάσσουν την έννοια του θανάτου στο παιχνίδι τους κάνοντας τον να φαίνεται αναστρέψιμος και χωρίς πόνο. Τα παιδιά αυτής της ηλικίας μπορεί να παίζουν με όπλο και να πουν «σε σκότωσα» περιμένοντας να σηκωθεί ο νεκρός στο παιχνίδι τους, καθώς θεωρούν πως «μόνο οι ηλικιωμένοι πεθαίνουν» (Κοντοπούλου, 2007. Leviton, & Leviton Forman, 1974.) Τα παιδιά που πενθούν στην ηλικία αυτή μπορεί να μιλούν στον εκλιπόντα, να έχουν φοβίες και εφιάλτες και να εκδηλώνουν συμπεριφορές προσκόλλησης. Φαίνεται να λειτουργούν με βάση τη φαντασία και τη «μαγική σκέψη», ενώ η έννοια του

παραδείσου και του ουρανού είναι ελκυστική για την κατανόηση της μεταθανάτιας κατάστασης (Bacque, 2001. Κοντοπούλου, 2007. Λουμάκου & Μπρούσκελη, 2010).

Μέχρι να ξεκινήσει η εκπαίδευση του σχολείου, τα παιδιά φαίνονται λιγότερο επηρεασμένα από τους άλλους, ενώ στην ηλικία των 5 ετών, η κοινωνική επαφή με συνομήλικους και η διδασκαλία θρησκευτικών θεμάτων, ανεξάρτητα από την θρησκευτική πίστη στην οικογένεια, οδηγεί σε αναφορές για τον παράδεισο και το Θεό και σε μια πιο επηρεασμένη από τους άλλους αντίληψη του θανάτου (Swain, 1978).

Στη συνέχεια, τα παιδιά ηλικίας 6 ως 9 ετών βρίσκονται στη διαδικασία που αρχίζουν να αντιλαμβάνονται τη μη αναστρεψιμότητα του θανάτου, αλλά και θεωρούν το θάνατο ως πιο πιθανό να συμβεί (Swain, 1978). Στην ηλικία αυτή προσωποποιούν το θάνατο θεωρώντας πως έχει ανθρώπινα χαρακτηριστικά και παίρνει τη μορφή ενός «μπαμπούλα». Παρότι αντιλαμβάνονται τη μονιμότητα του θανάτου, πιστεύουν ότι μπορεί να υπάρχει κάποιος τρόπος να αποφευχθεί (Nagy, 1948). Τα παιδιά της ηλικίας μπορεί να εκφράσουν συναισθήματα φόβου για τον προσωπικό τους θάνατο ή και των ατόμων της οικογένειάς τους, αν και δεν το θεωρούν πιθανό να συμβεί σε αυτά. Οι αντιδράσεις των παιδιών αυτής της ηλικίας σε μια απώλεια μπορεί να περιλαμβάνουν τα στάδια που έχουν περιγραφεί για το πένθος και τα οποία είναι η άρνηση, ο θυμός, η αυτοκατηγορία, και η θλίψη. Τα συναισθήματα αυτά μπορεί να βρουν διέξοδο ως προβλήματα συμπεριφοράς στο σχολικό πλαίσιο (Bacque, 2001. Λουμάκου & Μπρούσκελη, 2010).

Στην ηλικία των 9 έως 12 ετών, η αντίληψη των παιδιών εξελίσσεται από μια βιολογική σκοπιά σε μια μεταφυσική (Spence & Brent, 1984), ενώ κατακτούν την κατανόηση του αναπόφευκτου του θανάτου (Nagy, 1948). Τα παιδιά αντιλαμβάνονται τις βιολογικές λειτουργίες του σώματος που σχετίζονται με τη ζωή, και οι οποίες σταματούν όταν κάποιος πεθαίνει. Με βάση τη γνώση αυτή τα παιδιά εκλογικεύουν το θάνατο, μιλώντας για τη λογική του κύκλου της ζωής και του θανάτου κρατώντας μια απόσταση από αυτό το θέμα (Bacque, 2001. Λουμάκου & Μπρούσκελη, 2010).

Στην εφηβεία ο θάνατος αντιμετωπίζεται όπως και στην ενήλικη ζωή, έχοντας όμως ως ιδιαιτερότητα τις προκλήσεις της ηλικίας, καθώς τα παιδιά οδεύουν προς την ανεξαρτησία. Η επαναστατικότητα, τα συναισθήματα θυμού και οι ερωτήσεις «γιατί» συνάδουν με τις αγωνίες των εφήβων. Συμπτώματα άγχους, αυτοκαταστροφική συμπεριφορά και φόβος του θανάτου μπορεί να εκδηλωθούν στην

εφηβική ηλικία όταν βιώσουν κάποια απώλεια στη ζωή τους (Bacque, 2004. Λουμάκου & Μπρούσκελη, 2010). Επιπλέον, οι έφηβοι έχουν διευρυμένη κατανόηση των αιτιολογικών παραγόντων του θανάτου, ενώ αντιλαμβάνονται πλήρως το αναπόφευκτο του θανάτου. Ο τρόπος σκέψης τους είναι φιλοσοφικός και εκφράζουν την αναγκαιότητα του θανάτου για τη ρύθμιση του πληθυσμού και την εξέλιξη του κόσμου. Πιστεύουν ότι ο θάνατος δίνει νόημα και σκοπό στη ζωή, αλλά και ότι μπορεί να συμβεί οποιαδήποτε στιγμή για οποιονδήποτε λόγο, λόγω φυσικών παραγόντων, λόγω της τύχης ή της μοίρας (Swain, 1978).

1.5.2. Η γνωστική ανάπτυξη

Η θεωρία γνωστικής ανάπτυξης του Piaget με τα στάδια της αισθησιοκινητικής νόησης, της προ-συλλογιστικής νόησης, των συγκεκριμένων και τυπικών συλλογισμών (Cole & Cole, 2001), έχει χρησιμοποιηθεί για να εξηγηθεί και να μελετηθεί η διαδικασία απόκτησης των υποεννοιών του θανάτου. Η αναπτυξιακή πορεία του κάθε παιδιού, όσον αφορά τα στάδια γνωστικής ανάπτυξης, είναι ποιοτικά διαφορετική και θεωρείται ότι εξαρτάται από την αλληλεπίδραση των περιβαλλοντικών επιρροών και της κληρονομικότητας (Mahon, 1999).

Η ηλικία από μόνη της δεν επαρκεί για να περιγράψουμε μια ώριμη αντίληψη του θανάτου, και για τον λόγο αυτό ο Koocher (1973) μελέτησε τον παράγοντα της γνωστικής ανάπτυξης και όχι της ηλικίας ώστε να εξετάσει την κατανόηση του θανάτου στα παιδιά. Ο ίδιος βασίστηκε στη θεωρία του Piaget και βρήκε ότι οι απαντήσεις παιδιών, όσον αφορά την αιτία του θανάτου, επηρεάστηκαν από τη γνωστική τους ανάπτυξη πρωταρχικά, και δευτερευόντως από την ηλικία. Τα παιδιά με υψηλότερη νοημοσύνη ήταν πιο πιθανό να δώσουν λογικές απαντήσεις, σε σύγκριση με τα παιδιά με χαμηλότερη νοημοσύνη, των οποίων οι απαντήσεις ήταν περισσότερο εγωκεντρικές.

Οι Speece και Brent (1984) αναφέρουν πως η σταδιακή κατάκτηση μιας «ώριμης» κατανόησης των τριών παραπάνω υποεννοιών γίνεται ανάμεσα στα 5 και 7 έτη του παιδιού και εξαρτάται από το γενικότερο επίπεδο γνωστικής ανάπτυξης. Σε αυτή την ηλικία, η μετάβαση από την προσυλλογιστική νόηση στο στάδιο συγκεκριμένων λογικών πράξεων, θεωρείται ότι βοηθά τα παιδιά να κατανοήσουν τις υπόεννοιες του θανάτου.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την θεωρία του Piaget, όταν το παιδί βρίσκεται στο προσυλλογιστικό επίπεδο της νόησης (στην προσχολική ηλικία) ο θάνατος είναι αντιστρέψιμος, προκαλούμενος από εξωτερικές αιτίες, όπως βία και ατυχήματα. Στο επόμενο στάδιο, ο συλλογισμός των παιδιών είναι μαγικός αποδίδοντας ζωή σε άψυχα πράγματα, αλλά και υπεράνθρωπες δυνάμεις στους άλλους και στον εαυτό τους. Στη σχολική ηλικία, η συγκεκριμένη σκέψη βοηθά ώστε οι έννοιες του θανάτου να γίνονται κατανοητές από τα παιδιά αποδίδοντας εσωτερικές αιτίες σε αυτόν. Στην εφηβεία υιοθετούνται θρησκευτικές και φιλοσοφικές θεωρίες για τη φύση του θανάτου και τη μετά θάνατο ζωή (Wass & Stillion, 1988). Συμπερασματικά, η γνωστική ανάπτυξη επηρεάζει τον τρόπο που τα παιδιά αντιλαμβάνονται την έννοια του θανάτου, οδηγώντας σε πιο αφηρημένες, αλλά και ρεαλιστικές απαντήσεις (Koocher, 1973).

1.5.3 Το φύλο

Το φύλο έχει επίσης διερευνηθεί ως ένας ακόμη παράγοντας που επηρεάζει την αντίληψη του θανάτου, ενώ οι αναφερόμενες διαφορές στις αντιλήψεις για το θάνατο στα δύο φύλα έχουν αποδοθεί στην κοινωνικοποίηση στους ρόλους των φύλων και την επιρροή της θρησκείας στα κορίτσια (Wass, Guenther & Towry, 1979).

Έρευνες έχουν δείξει ότι τα όταν τα κορίτσια συζητούν για το θάνατο, είναι πιο πιθανό να εστιάζουν στα συναισθήματα, αναφέροντας τα αρνητικά συναισθήματα που προκαλούνται, αλλά και τις σκέψεις τους για τη μετά θάνατο ζωή. Αντίστοιχα, η έλλειψη νοήματος του θανάτου αναφέρεται πιο συχνά από τα αγόρια, τα οποία αντιλαμβάνονται το θάνατο ως μια βίαιη κατάσταση (Tamm & Granqvist, 1995. Yang & Chen, 2006).

Από την άλλη πλευρά, τα κορίτσια δεν απεικονίζουν συχνά το θάνατο που έχει προκληθεί από βίαιες πράξεις, όπως πυροβολισμούς και πολέμους (Wenestam & Wass, 1987), αλλά ορίζουν το θάνατο ως το σταμάτημα των φυσικών λειτουργιών, και ως μια αλλαγή της ύπαρξης του ανθρώπου. Το θέλημα του Θεού αναφέρεται ως μία αιτία θανάτου από τα κορίτσια και η θρησκευτική πίστη φαίνεται να σχετίζεται με την θηλυκότητα. Τα αγόρια δίνουν λιγότερο θρησκευτικά κατευθυνόμενες απαντήσεις, σε σχέση με τα κορίτσια, καθώς αναμένεται λιγότερο να πιστεύουν στη

θηρσκεία. Τα αγόρια φαίνεται να δίνουν περισσότερο επιστημονικές εξηγήσεις για το θάνατο, εξηγώντας τη διαδικασία της αποσύνθεσης που συμβαίνει μετά το θάνατο, ενώ τα κορίτσια δε θεωρούν ότι μπορεί κάποιος να επιστρέψει στη ζωή, πιστεύοντας στην ύπαρξη του παραδείσου ή της κόλασης μετά θάνατο (Wass et al., 1979).

1.5.4. Το κοινωνικό περιβάλλον

Σύμφωνα με την οικολογική θεωρία του Bronfenbrenner (1979), τα κοινωνικά «πλαίσια» ή συστήματα που πλαισιώνουν τα παιδιά επιδρούν σε μεγάλο βαθμό στην ανάπτυξή τους. Τα παιδιά αλληλεπιδρούν με τα συστήματα γύρω τους, τα οποία τα πλαισιώνουν σαν ομόκεντροι κύκλοι. Οι εσωτερικοί κύκλοι (το μικροσύστημα) είναι τα συγκεκριμένα περιβάλλοντα με τα οποία τα παιδιά αλληλεπιδρούν, όπως το σπίτι, το σχολείο, η γειτονιά και το θρησκευτικό πλαίσιο και αποτελούν τα άμεσα περιβάλλοντα στα οποία τα παιδιά ζουν. Στους εξωτερικούς κύκλους (το εξωσύστημα) περιλαμβάνονται τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, και τέλος το μακροσύστημα αποτελείται από τους πολιτισμικούς παράγοντες, την κουλτούρα και τους θεσμούς της κοινωνίας.

Τα κοινωνικά αυτά περιβάλλοντα επιδρούν και στην κατανόηση της έννοιας του θανάτου στα παιδιά. Στη συνέχεια περιγράφεται η επιρροή αυτών των παραγόντων του περιβάλλοντος στην αντίληψη του θανάτου, όπως αναφέρονται στην βιβλιογραφία.

1.5.4.1. Η οικογένεια

Ο θεσμός της οικογένειας είναι ένα πλαίσιο που επηρεάζει άμεσα τα παιδιά και μέσω του οποίου τα παιδιά αναπτύσσουν την προσωπικότητά τους. Η Whiting (1980) αναφέρει πως ο τρόπος με τον οποίο η οικογένεια διαμορφώνει τα παιδιά δεν είναι μονοδιάστατος, δηλαδή μόνο μέσω της άμεσης αλληλεπίδρασης. Οι γονείς επιδρούν με ποικίλους τρόπους στα παιδιά, επιλέγοντας τα περιβάλλοντα και τις εμπειρίες τις οποίες τα παιδιά τους θα έρθουν σε επαφή. Συνεπώς και στο ζήτημα του θανάτου, πιθανώς θα επηρεάσουν την εμπειρία των παιδιών τους, επιλέγοντας ή αποκλείοντας τους χώρους στους οποίους θα εκτεθούν (Whiting, 1980).

Ο ρόλος των οικογενειακών αντιλήψεων έχει επίσης αναφερθεί από τους Yang και Chen (2006) ως παράγοντας που επηρεάζει την αντίληψη των παιδιών απέναντι στο θάνατο. Έχει βρεθεί ότι τα παιδιά που συζητούν ανοιχτά με τους γονείς τους, έχουν πιο θετικές στάσεις απέναντι στο θάνατο, σε σχέση με αυτά που σπάνια μιλούν για το θάνατο στην οικογένεια (Yang & Chen, 2006).

Στη συνέχεια θα αναλυθεί περαιτέρω ο ρόλος της οικογένειας και η επιρροή στις αντιλήψεις των παιδιών για το θάνατο, καθώς αποτελεί ένα από τα σημεία εστίασης της εργασίας αυτής.

1.5.4.2. Το πολιτισμικό περιβάλλον

Ποιοτικές διαφορές επίσης, δημιουργούνται στον τρόπο αντίληψης των παιδιών, λόγω εθνικότητας και πολιτισμικού περιβάλλοντος, τα οποία θεωρείται πως επηρεάζουν την κατανόηση της έννοιας του θανάτου.

Οι Schonfeld και Smilansky (1989) σε μια διαπολιτισμική έρευνά τους μελέτησαν την επιρροή των κοινωνικο-πολιτισμικών παραγόντων στην κατάκτηση των υποεννοιών του θανάτου. Οι συγκρίσεις παιδιών από το Ισραήλ και την Αμερική έδειξαν ότι τα παιδιά από τους δύο πολιτισμούς κατανοούσαν διαφορετικά την έννοια του θανάτου, ανάλογα με το περιβάλλον στο οποίο ζούσαν και την έκθεσή τους σε διαφορετικές εμπειρίες.

Έρευνα των Wenestam και Wass (1987) συνέκρινε τις αναπαραστάσεις παιδιών από τη Σουηδία και την Αμερική. Η έρευνα έδειξε πολλές ομοιότητες στον τρόπο που τα παιδιά αντιλαμβάνονταν το θάνατο, ενώ αυτό που τις διαφοροποιούσε ήταν η έμφαση που δινόταν από τα παιδιά στις επιμέρους έννοιες. Συγκεκριμένα, τα παιδιά από τη Σουηδία αναπαριστούσαν σε μεγαλύτερο βαθμό θρησκευτικά και πολιτισμικά σύμβολα και πρακτικές (όπως νεκροταφείο, σταυρούς, και εκκλησίες), σε σύγκριση με τα παιδιά των Ηνωμένων Πολιτειών. Το εύρημα αυτό αναφέρεται πως σχετίζεται με την επαφή της οικογένειας με θρησκευτικές τελετές, όπως τη βάπτιση, το γάμο, και την κηδεία (Wenestam & Wass, 1987).

Επιπλέον, η ίδια έρευνα τόνισε πως περισσότερα παιδιά από τη Αμερική ζωγράφισαν εξωτερικές αιτίες θανάτου, όπως ατυχήματα, βίαιους θανάτους και πολεμικές συγκρούσεις. Οι συγγραφείς αναφέρουν πως αυτό είναι πιθανώς αποτέλεσμα της μεγαλύτερης έκθεσής τους στην τηλεόραση και του τρόπου με τον

οποίο οι γονείς μεγαλώνουν τα αγόρια. Επιπρόσθετα, τα ίδια παιδιά απεικόνισαν σε μεγαλύτερο βαθμό κάποιο νεκρό πρόσωπο ή πρόσωπα που κλαίνε, φοβούνται ή θρηνούν, σε σύγκριση με τα παιδιά από τη Σουηδία τα οποία ζωγράφισαν σε χαμηλότερο βαθμό το πρόσωπο του νεκρού ατόμου (Wenestam & Wass, 1987).

Όσον αφορά την αιτιότητα που τα παιδιά αντιλαμβάνονται να οδηγεί σε θάνατο, δείγμα από τη Βραζιλία και Αμερική έδειξε πως τα παιδιά από τη Βραζιλία πιστεύουν στους νόμους της φύσης, ενώ τα παιδιά από την Αμερική πιστεύουν περισσότερο σε φυσικές αιτίες θανάτου. Οι πολιτισμικές συνήθειες και οι αξίες καθρεφτίζονται στον τρόπο που τα παιδιά ορίζουν αυτό που λέγεται θάνατος. Στα παιδιά από τη Βραζιλία, ο θάνατος ταυτίζεται με την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου, ενώ αυτός ο ορισμός απουσιάζει από το δείγμα της Αμερικής. Τέλος, τα δύο διαφορετικά πολιτισμικά δείγματα, παρουσίασαν κάποιες ομοιότητες στην αντίληψη για τη λήξη των σωματικών λειτουργιών, την αναχώρηση της ψυχής, την μετεμψύχωση και την αναγέννηση (Wass et al., 1979).

1.5.4.3. Η θρησκεία

Οι αντιλήψεις των παιδιών φαίνεται να επηρεάζονται και από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του περιβάλλοντος, τις παραδόσεις του πολιτισμικού περιβάλλοντος στο οποίο ζουν, και τη στάση της κοινωνίας απέναντι στον θάνατο (Sagara-Rosemeyer & Davies, 2007). Σε έρευνα που διεξήχθη στην Ιαπωνία, βρέθηκε ότι παιδιά σχολικής ηλικίας θεωρούσαν τη ζωή και το θάνατο όχι ως δύο αντικρουόμενες καταστάσεις, αλλά ως μια αλληλουχία. Τα παιδιά ανέφεραν μια εξελικτική πορεία που οδηγεί τους ανθρώπους από τη ζωή στο θάνατο, και από το θάνατο στη μετά θάνατο ζωή. Ο παράδεισος ήταν για τα ίδια ένα ήρεμο μέρος, ενώ φαντάζονταν την κόλαση ως ένα μέρος τιμωρίας. Τα παιδιά θεωρούσαν επίσης, πως οι άνθρωποι οδηγούνται στο κάθε μέρος της μετά θάνατο ζωής, ανάλογα με το αν ήταν καλοί ή κακοί Χριστιανοί (Sagara-Rosemeyer & Davies, 2007).

Οι Frangoulis, Jordan και Lansdown (1996), σε μια μελέτη τους για την αντίληψη των παιδιών για την ύπαρξη μετά θάνατο ζωής, βρήκαν ότι τα παιδιά που πίστευαν στη μετά θάνατο ζωή μίλησαν για τον «παράδεισο», ενώ το 25% ανέφερε την «κόλαση». Τα μισά παιδιά πίστευαν πως η μετά θάνατο ζωή είναι «όπως ο κόσμος που ζούμε», το 43% είπε πως είναι ένα ευχάριστο μέρος, ενώ το 36% το

ανέφερε ως δυσάρεστο ή τρομακτικό. Όσον αφορά τη δυνατότητα επιστροφής στη ζωή, τα μισά παιδιά που πίστευαν στη μετά θάνατο ζωή, θεωρούσαν πως δεν υπάρχει επιστροφή, το 15% πίστευε ότι υπάρχει δυνατότητα επιστροφής και το 6% ότι ο νεκρός μπορεί να επιστρέψει με τη μορφή ενός φαντάσματος. Τέλος, τα παιδιά ανέφεραν ότι πίστευαν ότι κάποιας μορφής επικοινωνία με τους νεκρούς μπορεί να υπάρχει μέσω των ονείρων.

Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις επίσης, επηρεάζουν τον τρόπο που δέχονται τα παιδιά πληροφορίες για το θάνατο, ενώ μπορεί να δημιουργούν σε κάποιο βαθμό σύγχυση στην κατανόηση της έννοιας. Οι θρησκευτικές αναφορές όπως «ήταν θέλημα Θεού», μπορεί να προκαλέσουν φόβο στα παιδιά, ενώ σύγχυση μπορεί να προκαλέσει η φράση «είναι χαρούμενος στον παράδεισο τώρα με τους αγγέλους», καθώς τα παιδιά στην πραγματικότητα αντιλαμβάνονται τη θλίψη γύρω τους όταν βιώνουν απώλεια (Hospice Net, 2006). Τέλος, έχει βρεθεί ότι η πίστη σε κάποια θρησκεία επηρεάζει τα συναισθήματα απέναντι στο θάνατο και την κατανόηση των υποενοιών του (Yang & Chen, 2006).

1.5.4.4. Το σχολείο και η εκπαίδευση

Η εκπαίδευση αποτελεί μια μορφή εμπειρίας που θα μπορούσε να προωθήσει την κατανόηση της έννοιας του θανάτου στα παιδιά (Mahon, 1999). Έχει υποστηριχθεί πως τα παιδιά κατανοούν καλύτερα την έννοια του θανάτου, όταν έχουν δεχθεί κατάλληλη εκπαίδευση μέσω πληροφόρησης και συζήτησης για την έννοια αυτή (Lee, Lee & Moon, 2009).

Σε παρόμοια αποτελέσματα κατέληξαν και οι Schonfeld και Kappelman (1990), οι οποίοι μελέτησαν την εφαρμογή μιας εκπαιδευτικής παρέμβασης σε νηπιαγωγείο. Η παρέμβαση περιελάμβανε σειρά παρουσιάσεων οπτικοακουστικού υλικού, βιβλία ανάλογα με το αναπτυξιακό επίπεδο των παιδιών, ζωγραφική και συζήτηση σχετική με τις έννοιες που παρουσιάστηκαν. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως η εκπαιδευτική αυτή παρέμβαση βοήθησε στην εξέλιξη της κατανόησης του θανάτου και των επιμέρους υποενοιών από τα παιδιά (Schonfeld & Kappelman, 1990).

Τα παραπάνω ευρήματα δείχνουν πως τα παιδιά που εκπαιδεύονται στις λειτουργίες του ανθρώπινου σώματος, τείνουν να κατανοούν καλύτερα τις λειτουργίες του, αλλά και να αποκτούν μια βιολογική αντίληψη του θανάτου.

Φαίνεται πως μια εκπαιδευτική εμπειρία από το περιβάλλον μπορεί να επηρεάσει τον τρόπο που τα παιδιά αντιλαμβάνονται τη ζωή και το θάνατο (Slaughter & Lyons, 2003). Οι ερευνητές υποστηρίζουν επίσης, πως η ανώριμη κατανόηση των υποεννοιών στα παιδιά μπορεί να αυξήσει το άγχος θανάτου και να θέσει εμπόδια στη διαδικασία προσαρμογής στην απώλεια (Schonfeld & Kappelman, 1990).

1.5.4.5. Η προσωπική εμπειρία

Τα παιδιά που έχουν βιώσει απώλεια και έχουν προηγούμενη εμπειρία θανάτου θεωρείται ότι έχουν πιο ρεαλιστική αντίληψη του θανάτου. Η εμπειρία θανάτου θεωρείται πως επηρεάζει την κατανόηση των υποεννοιών της μη αναστρεψιμότητας και της μη λειτουργικότητας. Επίσης, έχει βρεθεί ότι παιδιά που έχουν βιώσει απώλεια, σχηματίζουν διαφορετική αντίληψη για το αμετάκλητο και την παύση των λειτουργιών όσον αφορά το θάνατο (Bonoti, Leondari, & Mastora, 2013).

Ένας επιπλέον παράγοντας που επηρεάζει την αντίληψη του θανάτου είναι σύμφωνα με την Bluebond-Langner (1977), η προσωπική εμπειρία μιας ασθένειας απειλητικής για τη ζωή του παιδιού. Μέσω της γνωστικής ικανότητας για σύνθεση πληροφοριών του περιβάλλοντος, τα παιδιά που έχουν βιώσει μια καταληκτική ασθένεια τα ίδια, φαίνεται να αντιλαμβάνονται τα στάδια προς τον προσωπικό τους θάνατο.

Πιο αναλυτικά, κατά την πορεία της ασθένειάς του, το παιδί αποκτά γνώσεις σχετικά με την αρρώστια και διαμορφώνει και την εικόνα του εαυτού του. Αρχικά, αντιλαμβάνεται πως η αρρώστια του είναι σοβαρή. Στη δεύτερη φάση γνωρίζει την φαρμακευτική αγωγή και τις επιπτώσεις της, αλλά πιστεύει πως θα γίνει καλά. Έπειτα, όταν υπάρχει η πρώτη υποτροπή θεωρεί πως είναι άρρωστο, αλλά ότι θα γίνει καλά. Στην τέταρτη φάση, κατανοεί πως τα φάρμακα δεν ήταν αποτελεσματικά, και ότι δεν θα γίνει καλά. Στην τελευταία φάση, αντιλαμβάνεται σταδιακά πως το ίδιο «πεθαίνει». Με βάση αυτά τα δεδομένα τονίζεται πως δεν είναι η ηλικία, αλλά οι συναισθηματικοί παράγοντες, και η προσωπική εμπειρία που βοηθούν στην κατανόηση της έννοιας του θανάτου (Bluebond-Langner, 1977).

1.6. Η ετοιμότητα και οι γνώσεις των γονέων

Η οικογένεια αν και αποτελεί έναν σημαντικό θεσμό ο οποίος συντελεί στην ανάπτυξη των παιδιών, συχνά, διαπιστώνεται ότι έχει λανθασμένη αντίληψη για την κατανόηση του θανάτου στα παιδιά (Gaab, Owens & MacLeod, 2013). Συγκεκριμένα, οι γονείς έχουν την πεποίθηση ότι τα παιδιά τους αγνοούν το θάνατο, θεωρώντας πως παιδιά κάτω των πέντε ετών, ποτέ δεν σκέφτονται το θάνατο και ακόμη πως παιδιά δέκα ετών έχουν περιορισμένη κατανόηση της έννοιας του θανάτου (Vianello & Marin, 1989).

Έρευνα (Gaab et al., 2013) επιβεβαιώνει πως τα παιδιά είναι πιο ενήμερα και προετοιμασμένα για να συζητήσουν για το θάνατο, απ' ότι οι γονείς τους πιστεύουν. Στην έρευνα, παιδιά ηλικίας 5-7 ετών, τα οποία κλήθηκαν να απαντήσουν για τις υποέννοιες του θανάτου, είχαν υψηλότερο επίπεδο αντίληψης της μη αντιστρεψιμότητας, της μη λειτουργικότητας και της αιτιότητας, απ' ότι οι γονείς τους υπολόγισαν. Ακόμη, τα ίδια παιδιά είχαν επίγνωση ότι κάποια μέρα θα πεθάνουν, μιλώντας για την προσωπική τους θνητότητα (Gaab et al., 2013).

Η Irizarry (1992) επίσης, μελέτησε τη συμφωνία των απαντήσεων γονέων και παιδιών για το θέμα του θανάτου. Τα ευρήματα έδειξαν πως στις μισές οικογένειες, οι απαντήσεις του ενός ή και των δύο γονέων, για το τί σκέφτονταν τα παιδιά τους, δεν ταυτίζονταν με αυτό που αποκρίθηκαν τα ίδια. Οι γονείς φαίνονταν να μην είναι ενήμεροι των σκέψεων των παιδιών τους, ούτε και της ωριμότητας με την οποία τα παιδιά αντιμετώπιζαν πνευματικά θέματα, όπως ο θάνατος (Irizarry, 1992). Πιθανώς λόγω αυτής της πεποίθησης, οι γονείς δείχνουν μικρή ανταπόκριση στις ερωτήσεις των παιδιών για το θάνατο, θεωρώντας πως δεν είναι δική τους υπευθυνότητα η αγωγή θεμάτων σχετικά με ζητήματα απώλειας (Vianello & Marin, 1989).

Από την άλλη πλευρά, έχει παρατηρηθεί η προσπάθεια των γονέων να ελέγξουν τις εμπειρίες των παιδιών τους, με στόχο να τα προστατέψουν από την έννοια του θανάτου (Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010), ενώ προβληματίζονται για την αναγκαιότητα της επαφής τους με την έννοια του θανάτου. Σε έρευνα (McNeil, 1983) το 87% των γονέων δήλωσε ότι τα παιδιά τους έκαναν ερωτήσεις σχετικά με το θάνατο, αλλά το 81% ανέφερε ότι δεν ένιωθε άνετα να μιλήσει γι αυτό. Όταν όμως η ερώτηση αφορούσε την απώλεια ενός ζώου και όχι ανθρώπου, οι περισσότερες μητέρες συζητούσαν πιο εύκολα την απώλεια αυτή (McNeil, 1983).

Μια πιο εύκολη προσέγγιση του ζητήματος του θανάτου για τους γονείς αποτελεί η διδασκαλία του κύκλου της ζωής, το γεγονός ότι τα φυτά λειτουργούν ως τροφή για ζώα και ότι πεθαίνουν εμπλουτίζοντας το έδαφος. Θεωρούν, ωστόσο, ότι οι περίπλοκες εξηγήσεις που προκαλούν φόβο θα πρέπει να αποφεύγονται, για να μην επιβαρυνθούν τα παιδιά από τη σκληρή πραγματικότητα του θανάτου (Crase & Crase, 1982). Οι λόγοι για τους οποίους οι γονείς δεν επιθυμούν να συζητήσουν το θέμα του θανάτου είναι επειδή, όπως αναφέρθηκε, υποεκτιμούν τις γνώσεις των παιδιών τους, αλλά και επειδή θεωρούν ότι η ηλικία και η ευαισθησία των παιδιών δεν επιτρέπουν να συζητηθεί το θέμα αυτό. Άλλοι λόγοι που έχουν αναφερθεί είναι ο φόβος για υπερφόρτωση των παιδιών με πληροφορίες, οι απώλειες στην οικογένεια και η προστασία τους. Οι γονείς φαίνεται να θεωρούν ότι έχουν τη δυνατότητα να προστατέψουν τα παιδιά τους από το φόβο του θανάτου, αλλά η στάση τους αυτή πιθανώς δεν είναι βοηθητική (Gaab et al., 2013).

Συγκεκριμένα, έχει προταθεί (Schonfeld, 1989) μια σειρά αιτιών, για τις οποίες η ελλιπής γνώση των υποεννοιών του θανάτου στα παιδιά αυξάνει το άγχος και την προσαρμογή τους σε μια πραγματική απώλεια. Συγκεκριμένα, αν το παιδί δεν έχει κατανοήσει την έννοια της μη αναστρεψιμότητας, δεν μπορεί εύκολα να αποσυνδεθεί από τον αποθανόντα, και περιμένει την επιστροφή του. Αν δεν κατανοήσει τη μη λειτουργικότητα του νεκρού σώματος, το παιδί πιστεύει πως ο νεκρός κρυσταλλώνεται ή πεινά, δημιουργώντας του άγχος για τη κατάσταση του νεκρού. Αν δεν έχει αντιληφθεί την έννοια της παγκοσμιότητας, μπορεί να θεωρεί το θάνατο ως τιμωρία για τις πράξεις του και να νιώθει ντροπή που συνέβη στο ίδιο αυτό το γεγονός. Αν δεν κατανοήσει τις αιτίες που οδηγούν στο θάνατο, πιθανώς να αποδίδει στο ίδιο την ευθύνη, λόγω κάποιων σκέψεων που πιθανώς έκανε (Schonfeld, 1989). Συνεπώς, η επαρκής κατανόηση των υποεννοιών του θανάτου, υποβοηθά την προσαρμογή στην πραγματική απώλεια, όταν αυτή έρθει στη ζωή του παιδιού (Schonfeld & Kappelman, 1990).

Οι ιδέες και οι στάσεις των παιδιών, όσον αφορά μια απώλεια, διαμορφώνονται στην οικογένεια μέσω του τρόπου αλληλεπίδρασης (Irizarri, 1992), αλλά και του τρόπου επικοινωνίας των μελών της. Πιο συγκεκριμένα, ο τρόπος αλληλεπίδρασης μέσα στην οικογένεια έχει μελετηθεί (Irizarri, 1992) σε παιδιά ηλικίας 8-12 ετών, σε περιπτώσεις που ο ένας γονέας χάνει τον δικό του γονέα. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι αρχικά, με την αναγγελία του θανάτου στο σύστημα της οικογένειας υπήρχε ανοιχτή επικοινωνία και εγγύτητα. Στη συνέχεια

στην κηδεία ο πενθών γονέας φαινόταν να αποσύρεται, ενώ ο άλλος γονέας ήταν διαθέσιμος για επικοινωνία με το παιδί. Καθώς οι γονείς επέστρεφαν στην καθημερινότητα, το παιδί βίωνε σύγχυση καθώς ένιωθε στενοχωρημένο, αλλά δε μπορούσε να εκφράσει αυτό το συναίσθημα, για να προστατεύσει τους γονείς του. Οι γονείς έκαναν προσπάθεια να προσφέρουν ασφάλεια στα παιδιά, δεν εξέφραζαν τον πόνο τους, ενώ τα ίδια αντιλαμβάνονταν την κατάσταση αυτή (Irizarti, 1992).

Η αποτελεσματική επικοινωνία γονέων και παιδιών συνεπώς, έχει θεωρηθεί σημαντική, ώστε οι γονείς να κατανοήσουν καλύτερα τις γνώσεις των παιδιών τους για το θάνατο (Gaab et al., 2013). Έρευνα της McNeil (1983) διερεύνησε τον τρόπο επικοινωνίας των μητέρων με τα παιδιά τους και το περιεχόμενο των αλληλεπιδράσεων τους για την έννοια του θανάτου. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι αλληλεπιδράσεις αυτές μπορεί να κατηγοριοποιηθούν ως εξής: (α) Ο ανοιχτός και θερμός τύπος επικοινωνίας, στον οποίο ο γονέας δείχνει ενσυναίσθηση στις ερωτήσεις του παιδιού, ενθαρρύνει την έκφραση συναισθημάτων και σκέψεων, και είναι ανοιχτός και άμεσος. (β) Ο κλειστός και θερμός τύπος επικοινωνίας, στον οποίο ο γονέας αντιλαμβάνεται τις ερωτήσεις με αγχώδη τρόπο, υποτιμά την πραγματικότητα, και απομονώνει το παιδί και τον ίδιο από έντονες συναισθηματικές εμπειρίες αποφεύγοντας τις. (γ) Ο ανοιχτός και ψύχραιμος τύπος επικοινωνίας, όταν ο γονέας αντιλαμβάνεται το γνωστικό μήνυμα, ανταποκρινόμενος στο καθήκον να υποβοηθήσει το παιδί να καταλάβει τα λογικά γεγονότα μιας κατάστασης. (δ) Ο κλειστός και ψύχραιμος τύπος επικοινωνίας, όταν ο γονέας αντιλαμβάνεται τη συμπεριφορά του παιδιού με ψύχραιμο αλλά αποκομμένο συναισθηματικά τρόπο και φαίνεται αδιάφορος για τα συναισθήματα ή την κατανόηση του παιδιού (McNeil, 1983).

Οι Toller και McBride (2013) μελέτησαν τη στάση των γονέων προς τα παιδιά όταν ο θάνατος προέκυπε στην οικογένεια. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα θεωρούσαν σημαντική την πληροφόρηση των παιδιών τους και την συμμετοχή τους στην τελετή ταφής, αμφιταλαντεύονταν όμως για το πλήθος των πληροφοριών που έπρεπε να αποκαλύψουν στα παιδιά τους. Επέλεξαν ως τρόπο προστασίας των παιδιών μια επιλεκτική ειλικρίνεια, έχοντας ως σημείο αναφοράς τους τη θρησκεία. Οι γονείς ήταν περισσότερο πρόθυμοι να μιλήσουν από μια θρησκευτική σκοπιά, ενώ θεωρούσαν ότι η συζήτηση για τη μετά θάνατο ζωή είναι βοηθητική. Η πίστη στη μετά θάνατο ζωή θεωρούσαν ότι στηρίζει την κατανόηση και την προσαρμογή των παιδιών στην απώλεια που βίωναν.

Οι Knight, Elfenbein και Capozzi (2000) μελέτησαν σε ένα δείγμα φοιτητών τη σχέση ανάμεσα στην πρώτη απώλεια της παιδικής ηλικίας, με τις σημερινές στάσεις τους απέναντι στο θάνατο. Οι μισοί από τους φοιτητές ανέφεραν ότι ως παιδιά δεν συζήτησαν με τους γονείς τους το ζήτημα της απώλειας, είχαν αναπάντητα ερωτήματα, ενώ ένιωθαν ότι δεν πήραν πληροφορίες για το θάνατο. Για τις γυναίκες η συζήτηση με τους γονείς εκτιμήθηκε πιο θετικά σε σχέση με τους άνδρες και φαίνεται να σχετιζόταν περισσότερο με την αποδοχή του γεγονότος της απώλειας μακροπρόθεσμα.

Κεφάλαιο 2

Η παρούσα έρευνα

2.1. Το παιδικό σχέδιο ως μέθοδος μελέτης των αντιλήψεων των παιδιών για το θάνατο

Η αντίληψη του θανάτου στα παιδιά έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές, οι οποίοι επιχείρησαν να μελετήσουν το θέμα αυτό με διάφορα μέσα. Οι τρόποι μελέτης των αντιλήψεων των παιδιών για το θέμα του θανάτου, που έχουν αναφερθεί στην βιβλιογραφία, είναι η χρήση του παιχνιδιού με κούκλες και της συνέντευξης (Wass, Dinklage, Gordon, Russo, Sparks, & Tatum, 1983), ο συνδυασμός ζωγραφικής, έκθεσης και συνέντευξης (Nagy, 1948), οι αφηγήσεις (Yang & Chen, 2006), ο συνδυασμός ζωγραφικής και ερωτηματολογίου (Bonoti et al., 2013), και η δομημένη συνέντευξη (Hoffman & Stauss, 1985. Schonfeld & Smilansky, 1989. Speece & Brent, 1992. Swain, 1978).

Το σχέδιο (Wenestam, 1984. Yang & Chen, 2002) έχει χρησιμοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό, καθώς θεωρείται (Tamm & Granqvist, 1995) ως μια βοηθητική μέθοδος μελέτης των αντιλήψεων των παιδιών για το θάνατο. Έχει υποστηριχθεί (Tamm & Granqvist, 1995) πως όταν ζητείται από τα παιδιά να εκφραστούν μέσω των λέξεων αυτά δυσκολεύονται. Από την άλλη πλευρά, το σχέδιο αποτελεί μια διέξοδο επικοινωνίας για τα παιδιά, καθώς μέσω αυτού εκφράζουν τους φόβους, τις χαρές, τα όνειρα και τον πόνο τους. Όταν ζωγραφίζουν τα παιδιά νιώθουν ελεύθερα να περάσουν μηνύματα με την επανάληψη ενός συγκεκριμένου χρώματος, σχήματος ή άλλων λεπτομερειών. Ακόμη και η επιλογή του χαρτιού και των χρωμάτων δεν θεωρείται τυχαία, καθώς αποκαλύπτει τη διάθεση και την προσωπικότητα αυτού που σχεδιάζει. Για το λόγο αυτό, η ανάλυση των σχεδίων των παιδιών έχει αποτελέσει έναν τρόπο αξιολόγησης των αντιλήψεων, στάσεων και συναισθημάτων των παιδιών για ποικίλα θέματα (Farokhi & Hashemi, 2011).

Οι Schilder και Wechsler (1934) ήταν από τους πρώτους ερευνητές που βασίστηκαν στην αξιοποίηση σχεδίων, ώστε τα παιδιά να εκφράσουν τις αντιλήψεις τους για το θάνατο. Στην έρευνα δόθηκαν μια σειρά από ζωγραφιές και ζητήθηκε από τα παιδιά να μοιραστούν τις ιδέες τους για το θέμα του θανάτου. Στη συνέχεια ο

Wenestam (1984) και αργότερα οι Wenestam και Wass (1987) χρησιμοποίησαν το σχέδιο στις έρευνες τους. Ο Wenestam (1984) διερεύνησε την επίδραση της ηλικίας στις απεικονίσεις της έννοιας του θανάτου. Πιο συγκεκριμένα, ζητήθηκε από τα παιδιά να ζωγραφίσουν τί σημαίνει η λέξη «θάνατος» για τα ίδια. Οι κατηγορίες που προέκυψαν από τα σχέδια των παιδιών αφορούσαν: (α) βία ή τα ατυχήματα, με αναπαραστάσεις στρατιωτών ή όπλων, (β) θρησκευτικά ή πολιτισμικά σύμβολα, όπως αγγέλους, εκκλησίες και εικόνες του παράδεισου, και (γ) πληροφορίες για το τί συμβαίνει μετά θάνατο στο νεκρό, όπως τάφους, σκελετούς ή τη στιγμή του θανάτου, ασθενείς, ηλικιωμένους (Wenestam, 1984).

Οι Tamm και Granqvist (1995) για τη μελέτη των αντιλήψεων των παιδιών για το θάνατο, χρησιμοποίησαν συνεντεύξεις και τα σχέδια των παιδιών ενθαρρύνοντας τα να ζωγραφίσουν ότι τους ερχόταν στο μυαλό ακούγοντας τη λέξη «θάνατος». Οι ερευνητές κατέληξαν ότι τα σχέδια μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις θεμελιώδεις κατηγορίες και δώδεκα υποκατηγορίες: (1) Η βιολογική διάσταση του θανάτου περιελάμβανε ζωγραφίες που εστίαζαν σε περιπτώσεις (α) βίαιου θανάτου, (β) στην ίδια τη στιγμή του θανάτου, και στην κατάσταση του θανάτου, που εμπεριέχει την παύση των λειτουργιών του σώματος, και (γ) τον ίδιο το νεκρό, την κηδεία ή το νεκροταφείο. (2) Η ψυχολογική διάσταση περιελάμβανε (δ) αναπαραστάσεις του θρήνου με τα συναισθήματα που εκφράζονται όπως η θλίψη, (ε) φαντασιώσεις για έναν πιθανό αποχωρισμό από αγαπημένα πρόσωπα και (στ) το κενό που νιώθει κανείς αποδομένο συχνά με μαύρο χρώμα. (3) Η μεταφυσική διάσταση του θανάτου εμπεριείχε (ζ) απεικονίσεις του φαινομένου του τούνελ και (η) του μυστηρίου που συνοδεύει το θάνατο. Τα παιδιά μπορεί να ζωγράφιζαν (θ) προσωποποιημένες μορφές που αφαιρούν τη ζωή και (ι) εικόνες για το πώς είναι ο παράδεισος και η κόλαση.

Οι ίδιοι ερευνητές (Tamm & Granqvist, 1995), μελετώντας και την επίδραση της ηλικίας στις αναπαραστάσεις των παιδιών, βρήκαν ότι οι αντιλήψεις βιολογικού θανάτου ήταν πιο κοινές σε μικρότερες ηλικίες, ενώ οι αντιλήψεις μεταφυσικού θανάτου κυριαρχούσαν σε μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες. Παρόμοια ήταν τα ευρήματα έρευνας που πραγματοποιήθηκε στην Κίνα (Yang & Chen, 2002) και της διαπολιτισμικής έρευνας των Wenestam και Wass (1987).

Έχει αναφερθεί (Ives, 1984) ότι η ικανότητα των παιδιών να αναπαριστούν εκφραστικές ποιότητες υπάρχει από την ηλικία των τεσσάρων ετών και αυξάνεται με την ηλικία. Τα παιδιά μπορεί να ζωγραφίζουν με κυριολεκτικό τρόπο, σχεδιάζοντας

πρόσωπα που κλαίνε για να απεικονίσουν τη λύπη, και με αφηρημένο τρόπο ζωγραφίζοντας γερμένες γραμμές για να εκφράσουν τη θλίψη και με συμβολικό τρόπο με την αναπαράσταση ενός άκαρπου δένδρου την απώλεια (Ives, 1984). Στην μέση παιδική ηλικία χρησιμοποιώντας συγκεκριμένες νοητικές πράξεις, τα παιδιά αναπαριστούν στις ζωγραφιές τους συναισθήματα, την κατάσταση της μετά θάνατο ζωής, και θρησκευτικά σύμβολα. Σε μεγαλύτερη ηλικία περιγράφουν τη φύση του θανάτου, αλλά και το θάνατο ως μετάβαση σε μια νέα κατάσταση (Wenestam & Wass, 1987).

Τα παιδιά στην προεφηβεία απεικονίζουν πιο συχνά τη μετά θάνατο ζωή, πιθανώς επηρεασμένα από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του πολιτισμικού πλαισίου, που σχετίζονται με το ρόλο της εκκλησίας στη φροντίδα του νεκρού και την ύπαρξη μεταθανάτιας ζωής. Στην εφηβεία, απεικονίζουν το θάνατο με πιο υπαρξιακό τρόπο, με εικόνες του εαυτού έξω από το σώμα και το φαινόμενο του τούνελ, δίνοντας πιο συχνά μεταφυσικές και πνευματικές εξηγήσεις για το θέμα του θανάτου (Bonoti et al., 2013. Wenestam, 1984).

Στην Ελλάδα, οι αντιλήψεις των παιδιών για την έννοια του θανάτου μέσω της ζωγραφικής διερευνήθηκαν από τις Bonoti et al. (2013) σε παιδιά ηλικίας 7, 9, και 11 ετών. Η προηγούμενη εμπειρία με την απώλεια και το θάνατο, σύμφωνα με τις ερευνήτριες, επέδρασε στις αναπαραστάσεις των παιδιών. Τα παιδιά που είχαν προηγούμενη εμπειρία θανάτου, έτειναν να απεικονίζουν ρεαλιστικές σκηνές, όπως τελετουργίες της ταφής, τον ίδιο το νεκρό, ενώ αυτά που δεν είχαν βιώσει θάνατο ζωγράφιζαν έναν βίαιο τρόπο θανάτου. Οι αναπαραστάσεις αυτές ήταν πιθανώς επηρεασμένες από τηλεοπτικά προγράμματα, ενώ τα παιδιά που είχαν βιώσει απώλεια, αντανακλούσαν την προσωπική εμπειρία τους (Bonoti et al., 2013).

Στα παιδιά που έχουν βιώσει απώλεια, η ζωγραφιά μπορεί να είναι πολύ μεγάλη λόγω της έντασης του θρήνου, ή πολύ μικρή διότι τα παιδιά νιώθουν κατακλυσμένα από το γεγονός του θανάτου. Όταν τα παιδιά ζωγραφίζουν ως παρατηρητές, χωρίς να εντάσσονται τα ίδια στη ζωγραφιά, πιθανώς αναπαριστούν ένα γεγονός που άκουσαν ή είδαν, αλλά δεν έζησαν. Μπορεί να ζωγραφίσουν μια φιγούρα, όπως έναν άγγελο, που έρχεται να πάρει τον θανόντα προσωποποιώντας έτσι το θάνατο (Excell, 1991).

Επιπλέον, έχει υποστηριχθεί (Excell, 1991) ότι αναπαραστάσεις που βασίζονται στην πραγματικότητα προέρχονται από εμπειρίες σε πολιτισμικές ή θρησκευτικές τελετές όπως κηδεία, αποτέφρωση ή ταφή. Οι απεικονίσεις μπορεί να

είναι αποστασιοποιημένες από το άτομο ή να συμπεριλαμβάνουν τα ίδια τα παιδιά ανάλογα με την εμπλοκή τους. Οι συμβολικές αναπαραστάσεις δείχνουν τί συμβαίνει μετά το θάνατο και ζωγραφίζονται από παιδιά που έχουν βιώσει μια απώλεια με πόνο. Τα παιδιά αυτά μπορεί να αναπαραστήσουν ένα κενό, ζωγραφίζοντας γραμμές που πλαισιώνουν το χαρτί, εκφράζοντας με τον τρόπο αυτό το συναίσθημα της απομόνωσης. Παιδιά με υψηλό επίπεδο γνωστικής ανάπτυξης, μπορεί να συμπληρώσουν με φράσεις τη ζωγραφιά γράφοντας «Ο Θεός βρίσκεται κάπου» προσπαθώντας να νοηματοδοτήσουν την απώλεια (Excell, 1991).

Επιπρόσθετα, όταν στο περιβάλλον συνυπάρχουν πολλαπλές θρησκευτικές επιρροές ταυτόχρονα, η αναπαράσταση της ζωής και του θανάτου μπορεί να ενσωματώνει διαφορετικά στοιχεία. Για την απεικόνιση της μετάβασης από τη ζωή στη μετά θάνατο ζωή, ανάλογα με την θρησκευτική πεποίθηση, επιλέγεται είτε η κυκλική πορεία από τη ζωή στο θάνατο μέσω της μετενσάρκωσης, είτε η ευθύγραμμη πορεία (Sagara-Rosemeyer & Davies, 2007).

Όσον αφορά τις διαφορές φύλου, έρευνα έδειξε ότι τα αγόρια έτειναν να ζωγραφίζουν πιο συχνά τη βιολογική διάσταση του θανάτου (βίαια ατυχήματα, αποχωρισμός της ψυχής από το σώμα, την κηδεία ή το φέρετρο), ενώ τα κορίτσια απεικόνιζαν μια ψυχολογική αντίληψη του θανάτου (ανθρώπους να κλαίνε, ανθρώπους να εκφράζουν άγχος για την απώλεια, μαύρα ή γκρι πλαίσια που αναπαριστούν το κενό της απώλειας) (Tamm & Granqvist, 1995).

2.2. Η αναγκαιότητα της παρούσας μελέτης

Ο αριθμός των παιδιών που βιώνουν απώλεια ή θάνατο γονιού, συμμαθητή, κάποιου κοντινού προσώπου είναι υψηλός (McGovern & Barry, 2000), ενώ έχει υποστηριχθεί ότι η λανθασμένη κατανόηση της έννοιας του θανάτου στα παιδιά παρεμποδίζει τη διαδικασία προσαρμογής των παιδιών στο πένθος (Schonfeld, 1989). Σύμφωνα με τη μελέτη της βιβλιογραφίας, η κατανόηση της έννοιας του θανάτου στα παιδιά μπορεί να επηρεαστεί από πολλαπλούς περιβαλλοντικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Το οικιστικό περιβάλλον στο οποίο τα παιδιά ζουν και αναπτύσσονται έχει υποστηριχθεί πως πιθανώς επηρεάζει την κατανόηση του θανάτου. Σύμφωνα με τους Wass et al. (1979), η προσωπική εμπειρία με το θάνατο και η άμεση βίωση απώλειας είναι πιο κοινές σε κάποιες περιοχές, ενώ σε άλλες κουλτούρες είναι απύσες, οδηγώντας με τον τρόπο αυτό σε διαφορές στον τρόπο αντίληψης του

θανάτου. Ακόμη, ο βαθμός έκθεσης σε εμπειρίες που προωθούν συγκεκριμένες υποέννοιες του θανάτου, αλλά και στις διαφορετικές εξηγήσεις που δίνονται στα παιδιά από το περιβάλλον, διαφοροποιούν τις αντιλήψεις των παιδιών (Schonfeld & Smilansky, 1989).

Σύμφωνα με τα παραπάνω και αναλογιζόμενοι τη σημασία του κοινωνικού περιβάλλοντος στην κατανόηση της έννοιας του θανάτου από τα παιδιά, ο ρόλος των στάσεων (Crase & Crase, 1982) και των γνώσεων των γονέων (McGovern & Barry, 2000) αποκτά αυξημένη σημασία, όσον αφορά τον τρόπο που τα παιδιά μαθαίνουν για την έννοια του θανάτου (Toller & McBride, 2013). Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι γονείς είναι αυτοί που έχουν τη δυνατότητα να βοηθήσουν τα παιδιά στη διαμόρφωση ακριβούς αντίληψης της έννοιας του θανάτου (Yang & Chen, 2006), η ανταπόκριση τους στην ανάγκη των παιδιών να μάθουν για το θάνατο, τα βοηθά να αποδώσουν ένα νόημα σε αυτόν. Η ανταλλαγή αντιλήψεων και η ακρόαση των ερωτημάτων του παιδιού θεωρείται πως συνδέει τα παιδιά με τους ενήλικους σε μια κοινή γνώση για το ζήτημα του θανάτου (Cott, 1995).

Διαπιστώνεται όμως, ότι στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, ενώ έχουν διερευνηθεί αρκετοί παράγοντες που επιδρούν και επηρεάζουν τις αντιλήψεις των παιδιών για το θάνατο, έχει διερευνηθεί μονομερώς ο ρόλος των γονέων και στη διαμόρφωση της αντίληψης της έννοιας του θανάτου στα παιδιά. Οι ερευνητές για να διαπιστώσουν την επίδραση των γονέων στα παιδιά έχουν εστιάσει περισσότερο στις αλληλεπιδράσεις και την επικοινωνία των γονέων με τα παιδιά τους για το θάνατο (Irizarri, 1992. McNeil, 1983. Toller & McBride, 2013).

Με βάση τα παραπάνω κρίθηκε σημαντική η μελέτη των αντιλήψεων του οικογενειακού περιβάλλοντος, σε σχέση με τις αναπαραστάσεις των παιδιών για το θάνατο. Πιο συγκεκριμένα, για να καθοριστεί η πιθανή επιρροή των γονέων στις αντιλήψεις των παιδιών, η έρευνα εστίασε στη θρησκευτικότητα και την πίστη στη μετά θάνατο ζωή των γονέων. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του οικογενειακού περιβάλλοντος έχουν αναφερθεί ως ένας παράγοντας που θα μπορούσε να επηρεάσει τις αντιλήψεις των παιδιών (Λεονταρή, 2006), ενώ συχνά η έννοια του θανάτου σχετίζεται με την αντίληψη ότι υπάρχει ζωή μετά θάνατο. Η θρησκευτικότητα ορίζεται ως η πίστη σε μια ανώτερη δύναμη όπως ο Θεός, αλλά και στην ύπαρξη μεταθανάτιας ζωής (Cicirelli, 2011), ενώ τα άτομα με υψηλό επίπεδο θρησκευτικότητας βιώνουν μικρότερο φόβο του θανάτου, πιστεύοντας σε μια ζωή μετά το θάνατο τους (Powell & Thorson, 1991).

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Grollman (1977) τα παιδιά συζητούν με τους γονείς για το θάνατο, αλλά η ετοιμότητα και οι γνώσεις των γονέων δεν ανταποκρίνονται πάντα στις ανάγκες των παιδιών. Τα αποτελέσματα ερευνών σχετικά με τις αντιλήψεις και τις στάσεις των γονέων απέναντι σε θέματα που αφορούν το θάνατο δείχνουν την απροθυμία των γονέων να μιλήσουν στα παιδιά για το θάνατο (McGovern & Barry, 2000), αλλά και την έλλειψη γνώσεων (Ellis & Stump, 2000) για την κατανόηση των παιδιών για το θάνατο.

Η συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα που επιλέχθηκε (παιδιά σχολικής ηλικίας) επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τους γονείς τους (Irizarry, 1992), ενώ σύμφωνα με τη Slaughter (2005) η αντίληψη του θανάτου εμπειριέχει κοινωνικο-πολιτισμικές, και θρησκευτικές επιρροές, οι οποίες θα μπορούσαν να απεικονιστούν στα παιδικά σχέδια. Σε προγενέστερη μελέτη οι ερευνητές (Pnevmatikos, 2002) ζήτησαν από παιδιά σχολικής ηλικίας να αναπαραστήσουν σχεδιαστικά την κατοικία του Θεού, βασισμένοι στην πεποίθηση ότι τα παιδιά θα χρησιμοποιούσαν στις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις τους, τις αντιλήψεις που προέρχονται από το κοινωνικό και θρησκευτικό περιβάλλον στο οποίο ζουν. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα παιδιά αναπαρέστησαν εικόνες για την κατοικία του Θεού, επηρεασμένα από την καθημερινή εμπειρία τους στο κοινωνικό και θρησκευτικό περιβάλλον όπου ζούσαν (Pnevmatikos, 2002).

Με τα δεδομένα αυτά, η μέθοδος του σχεδίου που έχει χρησιμοποιηθεί σε προγενέστερες έρευνες (Tamm & Granqvist, 1995) και αναφέραμε παραπάνω, θεωρήθηκε η πιο κατάλληλη μέθοδος μελέτης των αναπαραστάσεων των παιδιών στην παρούσα έρευνα. Η μέθοδος συλλογής ποιοτικών δεδομένων μέσω της ζωγραφικής, αποτελεί σημαντική πηγή πληροφοριών, ενώ το σχέδιο θεωρήσαμε πως θα έδινε τη δυνατότητα για μια πολύπλευρη συλλογή δεδομένων για το θέμα του θανάτου.

Αναλυτικότερα, η έρευνα εξέτασε τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αναπαριστούν σχεδιαστικά την έννοια του θανάτου και το βαθμό στον οποίο αυτές οι αναπαραστάσεις συσχετίζονται με τις αντιλήψεις των γονέων. Επιπλέον, μελετήθηκε ο ρόλος του περιβάλλοντος (αστικό ή αγροτικό), όπου τα παιδιά ζουν και αναπτύσσονται και τον τρόπο που αυτό επιδρά στις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις για το θάνατο.

Πιο συγκεκριμένα, με βάση τα παραπάνω, στόχος της παρούσας μελέτης ήταν: (α) να διερευνηθεί αν το περιβάλλον διαμονής διαφοροποιεί τις σχεδιαστικές

απεικονίσεις παιδιών σχολικής ηλικίας για την έννοια του θανάτου, (β) να εξεταστεί αν ο διαφορετικός βαθμός θρησκευτικότητας και πίστης στη μετά θάνατο ζωή των γονέων διαφοροποιεί τα σχέδια και (γ) να μελετηθεί αν η ετοιμότητα και οι γνώσεις των γονέων για ζητήματα που αφορούν το πένθος των παιδιών διαφοροποιούν τις αναπαραστάσεις των παιδιών.

Τα ερευνητικά ερωτήματα της έρευνας που προέκυψαν και διατυπώθηκαν ήταν τα εξής:

- α) Υπάρχουν διαφοροποιήσεις στις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις παιδιών που κατοικούν σε αστική και αγροτική περιοχή;
- β) Σε ποιο βαθμό διαφοροποιούνται οι σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών ανάλογα με τη θρησκευτικότητα και την πίστη στη μετά θάνατο ζωή των γονέων τους;
- γ) Υπάρχει διαφοροποίηση στις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών ανάλογα με την ετοιμότητα των γονέων να συζητήσουν το ζήτημα του θανάτου και ανάλογα με τις γνώσεις τους σε ζητήματα που αφορούν το πένθος των παιδιών;

Οι υποθέσεις μας ήταν οι εξής:

(1) Αρχικά, υποθέσαμε ότι οι απεικονίσεις αγροτικού και αστικού περιβάλλοντος θα διαφέρουν. Πιο συγκεκριμένα, αναμέναμε ότι τα παιδιά που ζουν σε χωριά θα ζωγραφίσουν συχνότερα αναπαραστάσεις που απεικονίζουν τη μεταφυσική και ψυχολογική διάσταση του θανάτου, λόγω του γεγονότος ότι στην καθημερινότητα τους έχουν περισσότερες εμπειρίες με νεκρά ζώα ή συμμετέχουν περισσότερο σε τελετές πένθους (Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010). Θεωρήσαμε ότι πιθανώς έχουν περισσότερες ευκαιρίες να έρθουν κοντά στο θάνατο και αυτό μπορεί να οδηγεί σε μια πιο ώριμη αντίληψη του θανάτου.

(2) Επιπλέον, αναμέναμε ότι η υψηλή θρησκευτικότητα και η πίστη στη μετά θάνατο ζωή θα σχετίζεται με την απόδοση της μεταφυσικής διάστασης στη σχεδιαστική αναπαράσταση του παιδιού. Η υπόθεση αυτή στηρίχθηκε στα αποτελέσματα προηγούμενων ερευνών στις οποίες οι ζωγραφιές που έδιναν έμφαση στη μεταφυσική διάσταση, έδειχναν την επιρροή των κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων στην κατανόηση του θανάτου από το παιδί (Wenestam, 1984).

(3) Τέλος, θεωρήσαμε ότι οι γονείς λόγω της αναφερόμενης μη άνεσης να συζητήσουν το θέμα (McGovern & Barry, 2000. Yang & Chen, 2006) θα δηλώσουν μικρή ετοιμότητα να μιλήσουν στα παιδιά τους για το θέμα του θανάτου. Επιπλέον,

πιστεύαμε ότι τα αποτελέσματα για το επίπεδο των γνώσεων των γονέων θα δείχνουν μικρή ενημερότητά τους σε θέματα που αφορούν το πένθος στα παιδιά. Το υψηλό επίπεδο των γνώσεων των γονέων, θεωρήσαμε ότι πιθανώς θα σχετίζεται με μεταφυσικές και ψυχολογικές σχεδιαστικές απεικονίσεις στα παιδιά.

2.3. Μεθοδολογία

2.3.1. Δείγμα

Το δείγμα της παρούσας έρευνας αποτέλεσαν 104 παιδιά σχολικής ηλικίας, τα οποία ταξινομήθηκαν σε τρεις ηλικιακές ομάδες με βάση την τάξη τους (Πίνακας 1). Στο σύνολο 104 παιδιών, τα 60 ήταν αγόρια και τα 44 κορίτσια, ενώ τα παιδιά από αγροτική περιοχή ήταν 43, ενώ από αστική περιοχή ο αριθμός των παιδιών ήταν 61.

Από το σύνολο των 151 γονέων που προσεγγίστηκαν 104 συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα, ενώ 47 γονείς δεν δέχτηκαν να συμμετάσχουν. Τα χαρακτηριστικά του δείγματος παρουσιάζονται στον Πίνακα 2.

Η επιλογή του δείγματος έγινε από την ευρύτερη αστική και αγροτική περιοχή της Λάρισας. Για τη συμμετοχή του δείγματος, ζητήθηκε η συναίνεση των γονέων για τη συμμετοχή των ίδιων και των παιδιών τους στην έρευνα.

Πίνακας 1

Κατανομή του δείγματος των παιδιών ανά ηλικία, φύλο και τόπο διαμονής

	<i>N</i>	<i>%</i>
Ηλικία		
A-B	30	28.8%
Γ-Δ	44	42.3%
E-ΣΤ	30	28.8%
Φύλο		
Αγόρια	60	57.7%
Κορίτσια	44	42.3%
Τόπος διαμονής		
Αγροτική περιοχή	43	41.3%
Αστική περιοχή	61	58.7%

Πίνακας 2

Κατανομή του δείγματος των γονέων ανά φύλο, ηλικία και επίπεδο εκπαίδευσης

	<i>N</i>	<i>%</i>
Φύλο		
Άνδρες	22	21.2%
Γυναίκες	82	78.8%
Ηλικία		
18-25	1	1%
26-35	19	18.3%
36-45	81	77.9%
46-55	3	2.9%
Εκπαίδευση		
Γυμνάσιο	5	4.8%
Λύκειο	46	44.2%
Πανεπιστήμιο	37	35.6%
Άλλο	16	15.4%

2.3.2. Έργα και Διαδικασία

Στα πλαίσια της έρευνας για τη συλλογή των δεδομένων επιλέχθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν δύο εργαλεία: (α) η μέθοδος του σχεδίου για τα παιδιά, και (β) η χορήγηση ερωτηματολογίου για τους γονείς, τα οποία παρουσιάζονται αναλυτικά στη συνέχεια.

2.3.2.1. Σχέδιο για τη διερεύνηση των αντιλήψεων των παιδιών

Για τη μελέτη των σχεδιαστικών αναπαραστάσεων των παιδιών ακολουθήθηκε η μεθοδολογία των Bonoti et al. (2013). Πιο συγκεκριμένα, δόθηκαν στα παιδιά μαρκαδόροι, μολύβια και ένα φύλλο Α4, με την οδηγία να ζωγραφίσουν «ότι τους ερχόταν στο μυαλό ακούγοντας τη λέξη θάνατος». Δόθηκε επίσης και η επιλογή σε όποιο παιδί ήθελε να γράψει τί είχε ζωγραφίσει. Στη συνέχεια τα σχέδιά τους αναλύθηκαν χρησιμοποιώντας τη μεθοδολογία των Tamm και Granqvist (1995) και πιο συγκεκριμένα κατηγοριοποιήθηκαν με βάση την βιολογική, ψυχολογική και μεταφυσική αντίληψη που απεικονίζεται στις ζωγραφιές.

Η κατηγοριοποίηση των σχεδίων πραγματοποιήθηκε με βάση την κυρίαρχη απεικόνιση, ενώ κανένα σχέδιο δεν αποκλείστηκε από την έρευνα λόγω μη ανταπόκρισης στο θέμα. Η αξιοπιστία της διαδικασίας εξασφαλίστηκε με την ύπαρξη δύο κριτών οι οποίοι αξιολόγησαν τα σχέδια, ενώ η μεταξύ τους συμφωνία κυμάνθηκε από 92-97%.

2.3.2.2. Ερωτηματολόγιο για τη διερεύνηση των αντιλήψεων των γονέων

Για τη διερεύνηση των αντιλήψεων των γονέων, λόγω της μη ύπαρξης σχετικού εργαλείου, κατασκευάστηκε ερωτηματολόγιο στηριζόμενο στην υπάρχουσα βιβλιογραφία (Παράρτημα Ι) που περιελάμβανε τα αυτοσυμπληρούμενα ερωτηματολόγια Osarchuk και Tatz (1973) και McGovern και Barry (2000) που χρησιμοποιήθηκαν, μεταφράστηκαν και χορηγήθηκαν για πρώτη φορά κατά τα έτη 2007-2008 στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Στάσεις των εκπαιδευτικών προς το θέμα του θανάτου» (Επιτροπή Ερευνών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, ΚΩΔ.3544), που υλοποίησαν οι Λεονταρή και Μπονώτη. Πιο συγκεκριμένα η δομή του τελικού ερωτηματολογίου της παρούσας έρευνας με σκοπό τη διερεύνηση των παραπάνω στόχων, και το οποίο συμπεριλαμβάνει τα παραπάνω αυτοσυμπληρούμενα ερωτηματολόγια είναι η εξής:

Αρχικά, στο πρώτο μέρος του ερωτηματολογίου οι γονείς κλήθηκαν να συμπληρώσουν τα δημογραφικά και προσωπικά στοιχεία. Πιο συγκεκριμένα, οι γονείς χρειαζόταν να συμπληρώσουν το φύλο, την ηλικιακή ομάδα στην οποία

ανήκουν, την εθνικότητα, το εκπαιδευτικό υπόβαθρο, και την περιοχή στην οποία κατοικούν (αστική-αγροτική).

Οι πρώτες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου αφορούσαν την εξοικείωση των γονέων με την έννοια του θανάτου και την ετοιμότητα τους να μιλήσουν για το θέμα αυτό στο παιδί τους. Η κλίμακα βαθμολόγησης ήταν τετράβαθμη Likert από το 1 ως το 4, με το 1 να σημαίνει «καθόλου προετοιμασμένος» και το 4 «πολύ καλά προετοιμασμένος». Οι επόμενες σε σειρά ερωτήσεις είχαν να κάνουν με δηλώσεις της συχνότητας που οι γονείς συμμετείχαν σε τελετές ταφής και αν επέτρεπαν και στα παιδιά τους να παραστούν σε αυτές. Οι δύο τελευταίες ερωτήσεις διερευνούσαν το επίπεδο θρησκευτικότητας των γονέων.

Το δεύτερο μέρος ήταν το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε από τους Osarchuk και Tatz (1973), οι οποίοι κατασκεύασαν μια κλίμακα για τη διερεύνηση της πίστης στη μετά θάνατο ζωή. Χρησιμοποιήθηκε το υπόδειγμα Α της Belief-in-afterlife (BA) scale, το οποίο περιλαμβάνει δηλώσεις για την ύπαρξη μετά θάνατο ζωής, ενώ τα άτομα καλούνταν να δηλώσουν το βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας τους. Στο ερωτηματολόγιο αυτό το 5 αντιπροσωπεύει την «απόλυτη διαφωνία», ενώ το 1 την «απόλυτη συμφωνία» με την κάθε δήλωση (Osarchuk & Tatz, 1973).

Το τρίτο μέρος του ερωτηματολογίου προέρχεται από την έρευνα των McGovern και Barry (2000), οι οποίοι διερεύνησαν τις στάσεις γονέων και δασκάλων ως προς την εκπαίδευση των παιδιών στην έννοια του θανάτου. Από το ερωτηματολόγιο αυτό αξιοποιήθηκε μόνο η υποκλίμακα των γνώσεων. Οι ερωτήσεις ήταν της κλίμακας βαθμολόγησης Likert με το 1 να σημαίνει «απόλυτη διαφωνία», ενώ το 5 «απόλυτη συμφωνία» με τη δήλωση (McGovern & Barry, 2000).

2.4. Διαδικασία

Η παρούσα έρευνα διεξήχθη από τον Φεβρουάριο του 2013 έως τον Φεβρουάριο του έτους 2014. Οι γονείς ενημερώθηκαν μέσω των σχολών γονέων για τους σκοπούς της έρευνας, όπου και τους δόθηκε η ευκαιρία να συμμετάσχουν. Τα ερωτηματολόγια χορηγήθηκαν ομαδικά και τα δεοντολογικά ζητήματα λήφθηκαν υπόψη κατά τη διαδικασία. Οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν ότι η συμμετοχή τους στην έρευνα ήταν εθελοντική, και ότι θα εξασφαλιστεί η ανωνυμία των προσωπικών

τους δεδομένων. Το ερωτηματολόγιο μοιράστηκε στους γονείς, και ο χρόνος που δόθηκε για τη συμπλήρωση του ήταν 20 λεπτά.

Για τα παιδιά, καθορίστηκε μια νέα συνάντηση γονέων- παιδιών στο χώρο του σχολείου, ώστε να συμμετάσχουν και τα ίδια τα παιδιά. Τα παιδιά με βάση την έρευνα των Bonoti et al. (2013) κλήθηκαν να «ζωγραφίσουν ότι τους ερχόταν στο μυαλό ακούγοντας τη λέξη θάνατος», ενώ ο χρόνος της διαδικασίας ήταν 15 λεπτά. Ηθικά ζητήματα λήφθηκαν υπόψη κατά τη διαδικασία της έρευνας καθώς δόθηκε η ελευθερία στα συμμετέχοντα άτομα να αρνηθούν ή να σταματήσουν τη διαδικασία οποιαδήποτε στιγμή το επιθυμούσαν (Μάνιου-Βακάλη, 1985). Κανένα παιδί δεν έδειξε απροθυμία για συμμετοχή στην έρευνα.

2.5. Ποσοτική Ανάλυση δεδομένων

2.5.1. Σχέδιο

Ολοκληρώνοντας τη διαδικασία της συλλογής, τα σχέδια κατηγοριοποιήθηκαν με βάση τους Tamm και Granqvist (1995). Στην πρώτη κατηγορία, τη βιολογική, εντάχθηκαν οι αναπαραστάσεις που αφορούσαν βίαιη αιτιολογία θανάτου, τη στιγμή του θανάτου, και την κατάσταση του νεκρού. Στην δεύτερη κατηγορία, την ψυχολογική, συγκεντρώθηκαν τα σχέδια που αποτύπωναν συναισθηματικές αντιδράσεις, και σκέψεις για το γεγονός του θανάτου. Στην τρίτη κατηγορία, τη μεταφυσική, οι ζωγραφιές αφορούσαν τη μετά θάνατο κατάσταση, την προσωποποίηση του θανάτου ή κάποιους συμβολισμούς.

2.5.2. Ερωτηματολόγιο

Τα ερωτηματολόγια κωδικοποιήθηκαν και για την στατιστική ανάλυση των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε το στατιστικό πακέτο για τις κοινωνικές επιστήμες SPSS, έκδοση 10.0.

Σε όλα τα ερωτηματολόγια δόθηκε ένας αύξων αριθμός (1, 2, 3...) και τα δεδομένα εντάχθηκαν στο στατιστικό πρόγραμμα. Με το πέρας της εισαγωγής των δεδομένων πραγματοποιήθηκε η επιβεβαίωση της ορθότητας τους, και τέλος έγινε η ανάλυση τους.

Το σκορ των ερωτήσεων στο ερωτηματολόγιο των Osarchuk και Tatz (1973) αντιστράφηκε όπου απαιτούταν, ώστε υψηλή βαθμολογία να δείχνει πίστη στη μετά θάνατο ζωή. Όσον αφορά την εγκυρότητα του ερωτηματολογίου, στην έρευνα των Osarchuk και Tatz (1973) η εκτίμηση της πίστης στη μετά θάνατο ζωή από τους ίδιους τους συμμετέχοντες συσχετιζόταν σημαντικά με τα αποτελέσματα στην κλίμακα μέτρησης της πίστης στη μετά θάνατο ζωή. Το γεγονός αυτό δείχνει ένα καλό επίπεδο εγκυρότητας του ερωτηματολογίου στη μέτρηση αυτού που αναμένεται να μετρά.

Κεφάλαιο 3

Αποτελέσματα

3.1. Η σχεδιαστική απόδοση της έννοιας του θανάτου στα παιδιά

Στην έρευνα συγκεντρώθηκαν 104 ζωγραφιές από το δείγμα των παιδιών. Με βάση την κατηγοριοποίηση των Tamm και Granqvist (1995), 64 παιδιά (61,5%), ζωγράρισαν εικόνες βασισμένες στη βιολογική διάσταση του θανάτου, 26 παιδιά (25%) αναπαρέστησαν τη μεταφυσική διάσταση του θανάτου, ενώ ακολουθεί μικρότερο ποσοστό απεικόνισης της ψυχολογικής διάστασης του θανάτου με 14 ζωγραφιές (13,5%). Στη συνέχεια παραθέτουμε τις συχνότητες των σχεδιαστικών αναπαραστάσεων με βάση το φύλο και την ηλικία (Πίνακας 3).

Πίνακας 3

Συχνότητες των σχεδιαστικών αναπαραστάσεων ανά φύλο και ηλικία

	Βιολογική	Ψυχολογική	Μεταφυσική	Διάσταση
	<i>N</i>	<i>N</i>	<i>N</i>	<i>Σύνολο</i>
Φύλο				
Αγόρι	40	5	15	60
Κορίτσι	24	9	11	44
<i>Σύνολο</i>	64	14	26	
Ηλικία				
A-B	16	4	10	30
Γ-Δ	33	4	7	44
E-ΣΤ	15	6	9	30
<i>Σύνολο</i>	64	14	26	

Όπως παρατηρείται στον παραπάνω πίνακα και τα δύο φύλα ζωγράρισαν σε μεγαλύτερο βαθμό βιολογικές αναπαραστάσεις. Τα αποτελέσματα δεν έδειξαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα [$\chi^2(2) = 3.37, p = .18$]. Όσον αφορά την ηλικία, τα παιδιά που φοιτούσαν στη Γ' και Δ' τάξη φαίνεται να παρουσίασαν μεγαλύτερο βαθμό αναπαραστάσεων με τη βιολογική διάσταση του θανάτου, αλλά επίσης η διαφορά δεν ήταν στατιστικά σημαντική [$\chi^2(4) = 6.43, p =$

.16]. Στις επόμενες ενότητες ακολουθούν τα αντιπροσωπευτικά σχέδια για την κάθε κατηγορία.

3.1.1. Σχέδια που απεικονίζουν τη βιολογική διάσταση

Αρχικά, παρουσιάζονται οι αναπαραστάσεις με τη βιολογική διάσταση σύμφωνα με τους Tamm και Granqvist (1995).

Σχέδιο 1

Το αγόρι β' τάξης δημοτικού, από αγροτική περιοχή έχει σχεδιάσει μια σκηνή όπου το ένα πρόσωπο κρατά όπλο και απευθύνεται στο άλλο, μια βίαιη σκηνή πυροβολισμού.

Σχέδιο 2

Ένα κορίτσι (γ' τάξη- αγροτική περιοχή) επέλεξε να ζωγραφίσει τη σκηνή της κηδείας, με το φέρετρο, τον παπά, τους συγγενείς και τον ίδιο το νεκρό.

Σχέδιο 3

Στο σχέδιο αυτό ένα αγόρι γ' τάξης από αστική περιοχή απεικονίζει σταυρούς και κεριά σε ένα νεκροταφείο. Η βιολογική διάσταση του θανάτου απεικονίζεται στη ζωγραφιά.

3.1.2. Σχέδια που απεικονίζουν την ψυχολογική διάσταση

Στη συνέχεια, παρουσιάζονται σχέδια με έμφαση στα συναισθήματα και την ψυχολογική διάσταση με βάση την κατηγοριοποίηση των Tamm και Granqvist (1995).

Σχέδιο 4

Το κορίτσι από αγροτική περιοχή (γ' τάξη δημοτικού) ζωγράφισε ένα κορίτσι να κλαίει και να έχει δάκρυα στο πρόσωπό της. Το στόμα της έχει καμπύλη προς τα κάτω εκφράζοντας τη θλίψη της και την ψυχολογική διάσταση του θανάτου.

Σχέδιο 5

Το αγόρι (αστική περιοχή) ε' τάξης έχει ζωγραφίσει πρόσωπα που κλαίει γύρω από ένα φέρετρο. Ο ουρανός είναι μαύρος και βρέχει. Το στόμα στα πρόσωπα έχουν μια καμπύλη δείχνοντας τη λύπη των προσώπων.

Σχέδιο 6

Σε αυτή τη ζωγραφιά, ένα κορίτσι στ' τάξης (αστική περιοχή) χώρισε τη ζωγραφιά σε δύο μέρη και απεικόνισε την ανησυχία της για έναν πιθανό αποχωρισμό από τους γονείς της και ένα φόβο μήπως πεθάνουν.

3.1.3. Σχέδια που απεικονίζουν τη μεταφυσική διάσταση

Ακολουθούν τα σχέδια που αντανakλούν τη μεταφυσική διάσταση της αντίληψης του θανάτου.

Σχέδιο 7

Η μεταφυσική διάσταση του θανάτου εκφράζεται στο συγκεκριμένο σχέδιο, όπου ένας άγγελος είναι στην άλλη πλευρά. Το φαινόμενο του τούνελ απεικονίζεται από ένα αγόρι (στ' τάξης) στην αστική περιοχή.

Σχέδιο 8

Το αγόρι α' τάξης (αστική περιοχή) όταν ακούει τη λέξη θάνατος θυμάται τους παππούδες του που έχουν πεθάνει και τους ζωγραφίζει σαν αστέρια στον ουρανό. Έχει σχεδιάσει τρεις ανθρώπινες μορφές που τις ενώνει με τα αστέρια με γραμμές.

Σχέδιο 9

Σε αυτό το σχέδιο ένα κορίτσι δ' τάξης (αγροτική περιοχή) προσωποποιεί το θάνατο ως μια μαυροφορεμένη φιγούρα.

3.2. Τόπος διαμονής και σχεδιαστική αναπαράσταση των παιδιών

Στη συνέχεια, επιχειρήθηκε η διερεύνηση του βαθμού στον οποίο η σχεδιαστική αναπαράσταση των παιδιών για το θάνατο διαφοροποιείται με βάση τον τόπο διαμονής των παιδιών. Σύμφωνα με την στατιστική ανάλυση, διαπιστώθηκε στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση [$\chi^2(2) = 6.68, p = .03$] στους τύπους σχεδιαστικής αναπαράστασης ανάλογα με τον τόπο διαμονής των παιδιών. Στον Πίνακα 4, παρουσιάζονται οι συχνότητες και τα ποσοστά των σχεδιαστικών αναπαραστάσεων με βάση την κατηγοριοποίηση των Tamm και Granqvist (1995) ανάλογα με τον τόπο διαμονής των παιδιών.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, η βιολογική διάσταση απεικονίστηκε συχνότερα από τα παιδιά του χωριού (74,4%), ενώ τα παιδιά που ζούσαν σε πόλη τη ζωγράφισαν σε ποσοστό 52,5%. Η ψυχολογική διάσταση αναπαρίσταται περισσότερο από τα παιδιά της πόλης (19,7%), ενώ στα παιδιά της αγροτικής περιοχής το ποσοστό των αναπαραστάσεων ήταν 4,7%. Μεταφυσικές εικόνες αναπαρέστησαν τα παιδιά της πόλης σε ποσοστό (27,9%), ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στα παιδιά του χωριού ήταν 20,9%. Τα παιδιά της πόλης φαίνεται να

ζωγραφίζουν συχνότερα αναπαραστάσεις με την ψυχολογική και τη μεταφυσική διάσταση του θανάτου από τα παιδιά της υπαίθρου, ενώ στα παιδιά του χωριού φαίνεται να κυριαρχούν οι βιολογικές αναπαραστάσεις. Σε απάντηση του ερευνητικού ερωτήματος τα αποτελέσματα έδειξαν ότι υπάρχουν διαφοροποιήσεις στις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις παιδιών ανάλογα με τον τόπο διαμονής.

Πίνακας 4

Συχνότητες και ποσοστά σχεδιαστικών αναπαραστάσεων ανάλογα με τον τόπο διαμονής

<i>Τόπος διαμονής</i>	Βιολογική		Ψυχολογική		Μεταφυσική Διάσταση		<i>Σύνολο</i>
	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	
Αγροτική περιοχή	32	(74.4%)	2	(4.7%)	9	(20.9%)	43
Αστική περιοχή	32	(52.5%)	12	(19.7%)	17	(27.9%)	61
Σύνολο	64		14		26		

3.3. Ετοιμότητα, παρουσία σε τελετές ταφής, θρησκευτικότητα, πίστη στη μετά θάνατο ζωή και γνώσεις των γονέων

Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις των βαθμών ετοιμότητας, παρουσίας σε τελετές ταφής, θρησκευτικότητας, και γνώσεων των γονέων, σε σχέση με τις μεταβλητές της εκπαίδευσης, του τόπου διαμονής και του φύλου.

Πίνακας 5

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις της ετοιμότητας, παρουσίας σε τελετές ταφής, θρησκευτικότητας, και γνώσεων των γονέων σε σχέση με την εκπαίδευση, τον τόπο διαμονής, και το φύλο του γονέα

	Ετοιμότητα		Παρουσία σε τελετές		Θρησκευτικότητα		Γνώσεις	
	N	M.O. (T.A.)	M.O. (T.A.)	M.O. (T.A.)	M.O. (T.A.)	M.O. (T.A.)	M.O. (T.A.)	M.O. (T.A.)
Εκπαίδευση								
Γυμνάσιο	5	8.40 (.894)	3.60 (.89)	5.00 (1.73)	16.4	(2.6)		
Λύκειο	46	10.0 (2.56)	3.60 (1.02)	5.91 (1.09)	16.8	(2.2)		
ΑΕΙ/ΤΕΙ	37	11.16 (2.21)	3.40 (.86)	5.67 (1.41)	16.64	(2.26)		
Άλλη	16	10.25 (1.73)	3.37 (.95)	5.43 (1.20)	16.31	(2.15)		
Τόπος διαμονής								
Αγροτική	43	10.27 (2.14)	3.69 (.88)	5.81 (1.27)	16.60	(2.18)		
Αστική	61	10.44 (2.50)	3.36 (.96)	5.63 (1.26)	16.68	(2.24)		
Φύλο								
Άνδρες	22	10.22 (2.95)	3.45 (.91)	5.68 (1.21)	17.18	(2.59)		
Γυναίκες	82	10.41 (2.18)	3.51 (.95)	5.71 (1.28)	16.5	(2.09)		
Σύνολο	104	10.37 (2.35)	3.50 (.94)	5.71 (1.26)	16.65	(2.21)		

Σύμφωνα με τον παραπάνω Πίνακα, αντίθετα από την αρχική μας υπόθεση οι γονείς φαίνεται να εμφανίζουν υψηλό βαθμό ετοιμότητας ($M = 10.37$) να χειριστούν και να συζητήσουν με τα παιδιά τους το ζήτημα του θανάτου. Ο βαθμός παρουσίας τους σε τελετές ταφής ήταν μέτριος ($M = 3.50$), ενώ ο βαθμός θρησκευτικότητάς τους ήταν υψηλός ($M = 5.71$). Οι γονείς επίσης, εμφάνισαν μέτριο βαθμό γνώσεων ($M = 16.65$), αποτέλεσμα που συνάδει με την αρχική υπόθεση μας.

Πιο αναλυτικά, τα αποτελέσματα όσον αφορά τις απαντήσεις των γονέων για την ετοιμότητά τους έδειξαν ότι οι περισσότεροι γονείς ένιωθαν ικανοποιητικά ή πολύ καλά προετοιμασμένοι για να χειριστούν το θέμα του θανάτου. Επιπλέον, οι περισσότεροι γονείς ένιωθαν αρκετά ή πολύ άνετα να διαβάσουν μια ιστορία στο παιδί τους και μετά να συζητήσουν μαζί του για το θέμα αυτό. Τέλος, όσον αφορά την προθυμία των γονέων να απαντήσουν σε ερωτήματα του παιδιού ο μεγαλύτερος αριθμός των γονέων δήλωσε αρκετά ή πολύ πρόθυμος.

Προκειμένου να μελετηθεί η επίδραση των μεταβλητών επίπεδο εκπαίδευσης, τόπος διαμονής και φύλο στις επιδόσεις των γονέων πραγματοποιήθηκαν μονομεταβλητές αναλύσεις διακύμανσης. Η μόνη περίπτωση στην οποία βρέθηκαν

στατιστικά σημαντικές διαφορές, αφορούσε στην επίδραση της εκπαίδευσης στην ετοιμότητα των γονέων [$F(3,100) = 3.14, p = .02$]. Με άλλα λόγια, η εκπαίδευσή τους ως μεταβλητή φαίνεται να διαφοροποιεί την αναφερόμενη ετοιμότητα να μιλήσουν στα παιδιά για το ζήτημα του θανάτου. Παρατηρώντας τον Πίνακα 5 διαπιστώνουμε ότι οι απόφοιτοι πανεπιστημίου παρουσιάζουν καλύτερο μέσο όρο στην ετοιμότητα σε σχέση με γονείς άλλων εκπαιδευτικών βαθμίδων, δείχνοντας ότι όσο αυξάνει το επίπεδο της εκπαίδευσης, τόσο αυξάνει και η ετοιμότητά τους. Προκειμένου να διερευνηθεί περαιτέρω αυτή η επίδραση, στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε μια σειρά post hoc αναλύσεων, η οποία έδειξε ότι στατιστικά σημαντική διαφορά εντοπίζεται μεταξύ γονέων που αποφοίτησαν από το γυμνάσιο, συγκρινόμενους με τους αποφοίτους πανεπιστημίου ($p < .05$), και ανάμεσα σε αυτούς που αποφοίτησαν από το λύκειο, συγκρινόμενους με τους αποφοίτους πανεπιστημίου ($p < .05$).

3.4. Ετοιμότητα, γνώσεις και σχεδιαστική αναπαράσταση

Για τη διερεύνηση του βαθμού στον οποίο οι σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών διαφοροποιούνται ανάλογα με το βαθμό ετοιμότητας και γνώσεων των γονέων τους, πραγματοποιήθηκε χ^2 ανάμεσα στην κλίμακα της ετοιμότητας και στα σχέδια. Για τον υπολογισμό της ετοιμότητας των γονέων ακολουθήθηκε πρόσθεση των σκορ των πρώτων τεσσάρων ερωτήσεων του πρώτου τμήματος του αυτοσχέδιου ερωτηματολογίου. Στο συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο χαμηλή βαθμολογία αντιστοιχεί σε χαμηλή ετοιμότητα, ενώ υψηλή βαθμολογία σε υψηλή ετοιμότητα. Ακολούθησε διχοτόμηση του συνολικού σκορ των γονέων (με βάση τη διάμεσο) σε αυτούς που έχουν χαμηλό (το 1) και υψηλό (το 2) σκορ στην κλίμακα της ετοιμότητας.

Αντίστοιχα, για να εξετάσουμε αν οι αναπαραστάσεις των παιδιών ποικίλλουν ανάλογα με τις γνώσεις των γονέων τους, αρχικά προστέθηκαν οι πρώτες ερωτήσεις (1-5 και 7) του ερωτηματολογίου των McGovern και Barry (2000). Σύμφωνα με το ερωτηματολόγιο, χαμηλό σκορ στις ερωτήσεις του δείχνει χαμηλό επίπεδο σχετικών γνώσεων, ενώ το υψηλό σκορ υψηλό βαθμό γνώσεων των γονέων. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε διχοτόμηση του συνολικού σκορ των γονέων με βάση τη διάμεσο σε αυτούς που έχουν χαμηλό και υψηλό σκορ στην κλίμακα των γνώσεων. Τέλος, πραγματοποιήθηκε η διαδικασία χ^2 .

Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι δεν υπάρχει διαφοροποίηση στις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών, ανάλογα με την ετοιμότητα των γονέων να συζητήσουν το ζήτημα του θανάτου [$\chi^2(2) = 2.63, p = .26$], και ανάλογα με τις γνώσεις τους σε ζητήματα που αφορούν το πένθος των παιδιών [$\chi^2(2) = .24, p = .88$].

3.5. Θρησκευτικότητα και πίστη στη μετά θάνατο ζωή των γονέων και σχεδιαστική αναπαράσταση

Για να διερευνηθεί αν οι σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών διαφοροποιούνται ανάλογα με το βαθμό θρησκευτικότητας και πίστης στη μετά θάνατο ζωή των γονέων τους, πραγματοποιήθηκε χ^2 ανάμεσα στις κλίμακες και στα σχέδια. Αρχικά, για τη θρησκευτικότητα προστέθηκαν οι ερωτήσεις 7 και 8 του πρώτου τμήματος του αυτοσχέδιου ερωτηματολογίου (A), και ακολούθησε η διχοτόμηση του συνολικού σκορ (με βάση τη διάμεσο) σε αυτούς που έχουν χαμηλό (το 1) και υψηλό (το 2) σκορ θρησκευτικότητας. Στο ερωτηματολόγιο υψηλή θρησκευτικότητα αντιστοιχούσε με το βαθμό 4, ενώ χαμηλή θρησκευτικότητα με το βαθμό 1. Οι διαφορές που προέκυψαν δεν ήταν στατιστικά σημαντικές [$\chi^2(2) = 2.79, p = .24$].

Για να εξετάσουμε αν οι αναπαραστάσεις των παιδιών ποικίλλουν ανάλογα με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή των γονέων, αρχικά πραγματοποιήθηκε αντιστροφή των τιμών, ώστε υψηλή βαθμολογία να δείχνει πίστη στη μετά θάνατο ζωή. Στη συνέχεια προστέθηκαν οι ερωτήσεις του ερωτηματολογίου των Osarchuk και Tatz (1973) (το υπόδειγμα A της Belief-in-afterlife (BA) scale) και πραγματοποιήθηκε διχοτόμηση του συνολικού σκορ των γονέων (με βάση τη διάμεσο) σε αυτούς που έχουν χαμηλό (το 1) και υψηλό (το 2) σκορ στην κλίμακα της πίστης στη μετά θάνατο ζωή. Τέλος, πραγματοποιήθηκε η διαδικασία χ^2 .

Η ανάλυση έδειξε ότι οι σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών διαφοροποιούνται ανάλογα με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή των γονέων [$\chi^2(2) = 7.19, p = .02$]. Με άλλα λόγια, βρέθηκε ότι όταν η αναφερόμενη πίστη στη μετά θάνατο ζωή ήταν χαμηλή, τα παιδιά σχεδίαζαν αυξημένες βιολογικές αναπαραστάσεις, ενώ όταν η αναφερόμενη πίστη των γονέων ήταν υψηλή, τα παιδιά έτειναν να μειώνουν τις βιολογικές αναπαραστάσεις και να αυξάνουν τις μεταφυσικές (Πίνακας 6).

Πίνακας 6

Πίστη στη μετά θάνατο ζωή και σχεδιαστικές αναπαραστάσεις

Πίστη στη μετά θάνατο ζωή	Βιολογική		Ψυχολογική		Μεταφυσική Διάσταση	
	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Χαμηλή	44	(69.8%)	9	(14.3%)	10	(15.9%)
Υψηλή	20	(48.8%)	5	(12.2%)	16	(39%)

Κεφάλαιο 4

Συζήτηση και συμπεράσματα

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να διερευνήσει τις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις παιδιών σχολικής ηλικίας για το θάνατο και αν αυτές διαφοροποιούνται ανάλογα με τον τόπο διαμονής των παιδιών. Ακόμη, επιχειρήθηκε να εξεταστεί ο βαθμός διαφοροποίησης των σχεδιαστικών αναπαραστάσεων ανάλογα με τη θρησκευτικότητα, την πίστη στη μετά θάνατο ζωή, την ετοιμότητα και τις γνώσεις των γονέων για θέματα που αφορούν το θάνατο και το παιδί.

Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί να συζητηθούν διεξοδικά τα κυριότερα ευρήματα της παρούσας μελέτης, θα αναδειχθούν οι περιορισμοί της, αλλά και θα διατυπωθούν προτάσεις για τη μελλοντική έρευνα.

4.1. Σχεδιαστικές αναπαραστάσεις του θανάτου

Στην παρούσα έρευνα, οι αναλύσεις έδειξαν πως το σύνολο του δείγματος των παιδιών ζωγράφησε σε μεγαλύτερο ποσοστό βιολογικές αναπαραστάσεις, στη συνέχεια μεταφυσικές και στο τέλος ψυχολογικές αναπαραστάσεις. Επίσης, τα σχέδια δε διαφοροποιήθηκαν σημαντικά, ανάλογα με το φύλο και την ηλικία των παιδιών, ενώ κυριάρχησαν τα σχέδια με τη βιολογική διάσταση του θανάτου. Το εύρημα αυτό έρχεται σε αντίθεση με προγενέστερες έρευνες στις οποίες τα κορίτσια ζωγράφιζαν λιγότερο συχνά με βάση τη βιολογική διάσταση (Wenestam & Wass, 1987) και πιο συχνά με έμφαση στο συναίσθημα (Tamm & Granqvist, 1995. Yang & Chen, 2006). Επίσης, σε προηγούμενες έρευνες, τα μικρότερα παιδιά πιο συχνά απεικόνιζαν σκηνές βίαιου θανάτου, ενώ έχει υποστηριχθεί ότι αυτό που προκαλεί το συναίσθημα του φόβου του θανάτου στα παιδιά, είναι ο θάνατος από επιθετικές ενέργειες (Wenestam, 1984). Καθώς όμως αυξάνεται η ηλικία έχει βρεθεί ότι μειώνονται οι ζωγραφιές με σκηνές βίαιου θανάτου (Wenestam & Wass, 1987), δεδομένο όμως, που δεν επιβεβαιώθηκε στην παρούσα μελέτη.

Τα ευρήματα αυτά, όσον αφορά την κυριαρχία της βιολογικής διάστασης του θανάτου στις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών, μπορούν να εξηγηθούν αν αναλογιστούμε πως η παρακολούθηση του βίαιου θανάτου στην τηλεόραση είναι πιο κοντά στην καθημερινότητα και επιτρέπεται περισσότερο από τους γονείς στα παιδιά,

σε σχέση με την επαφή με τον πραγματικό θάνατο (Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010). Με βάση τη συλλογιστική αυτή, ο βίαιος θάνατος έχει γίνει μέρος της αντίληψης του θανάτου από τα παιδιά που αντανακλάται και στις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις τους (Yang & Chen, 2002).

Με άλλα λόγια, η επαφή των παιδιών με την τηλεόραση, και τις νέες τεχνολογίες, πιθανώς να σχετίζεται με την κυριαρχία του βίαιου-βιολογικού θανάτου. Σε έρευνα όταν τα παιδιά κλήθηκαν να απαντήσουν ποιό θάνατο θυμούνται έντονα ανέφεραν το θάνατο στην οικογένεια και το βίαιο θάνατο (Yang & Chen, 2006). Συνεπώς, οι καθημερινές εμπειρίες μέσω των οποίων τα παιδιά προσεγγίζουν το θάνατο, μέσω των παιχνιδιών τους, την παρατήρηση νεκρών ζώων και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (Wass & Stillion, 1988) κάνει το θέμα αυτό οικείο, ώστε να το αποτυπώσουν στα σχέδια τους.

4.2. Τόπος διαμονής και σχεδιαστικές αναπαραστάσεις

Ο τρόπος που τα παιδιά αντιλαμβάνονται το θάνατο έχει υποστηριχθεί ότι επηρεάζεται από το κοινωνικό περιβάλλον και την οικογένεια (Schonfeld & Smilansky, 1989. Wenestam & Wass, 1987. Whiting, 1980). Στην παρούσα έρευνα διαπιστώθηκε ότι η σχεδιαστική αναπαράσταση του θανάτου από τα παιδιά διαφοροποιείται ανάλογα με τον τόπο διαμονής, γεγονός που αναδεικνύει την επίδραση του ευρύτερου κοινωνικο-πολιτισμικού πλαισίου στα παιδιά. Όμως, αντίθετα από την υπόθεση μας τα παιδιά από χωριά ζωγράφισαν περισσότερο με βάση τη βιολογική διάσταση, ενώ τα παιδιά που κατοικούν σε πόλη με βάση τη μεταφυσική και την ψυχολογική διάσταση. Το αποτέλεσμα αυτό μπορεί να ερμηνευθεί αν αναλογιστούμε ότι τα παιδιά της πόλης, πιθανώς, έχουν περισσότερες ευκαιρίες εκπαίδευσης για το θάνατο και αυτό μπορεί να οδηγεί σε μια πιο ώριμη αντίληψη για το θάνατο.

Επιπλέον, τα παιδιά του χωριού φαίνεται να αποτυπώνουν μια πιο ρεαλιστική αντίληψη του θανάτου στα σχέδια, με εικόνες από το νεκρό, την κηδεία και τις θρησκευτικές τελετές, ενώ η βίαιη απεικόνιση που αποτελεί υποκατηγορία της βιολογικής διάστασης του θανάτου, υπάρχει αλλά δεν προεξάρχει. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά του χωριού απέδωσαν μια ρεαλιστική απεικόνιση του θανάτου με 18 εικόνες της κηδείας, του νεκροταφείου, του νεκρού και του φέρετρου, ενώ σε

μικρότερο βαθμό σχεδίασαν βίαιες σκηνές με 7 σχέδια. Τα παιδιά της πόλης ζωγράφισαν επίσης πολλές ρεαλιστικές εικόνες του θανάτου με 22 σχέδια που έδειχναν το νεκροταφείο, το νεκρό σώμα και τον τάφο, αλλά είχαν μεγαλύτερο αριθμό σχεδίων (16) με απεικονίσεις βίαιου θανάτου. Το εύρημα αυτό δείχνει ότι πιθανώς τα παιδιά της πόλης, όταν αναπαριστούν τη βιολογική διάσταση, είναι επηρεασμένα από την τηλεόραση ή τις νέες τεχνολογίες, ενώ τα παιδιά που κατοικούν σε χωριό αποτυπώνουν μια πιο ρεαλιστική εικόνα του θανάτου.

4.3. Ετοιμότητα και γνώσεις των γονέων

Στην προσπάθεια να διερευνηθεί ο βαθμός στον οποίο τα σχέδια διαφοροποιούνται ανάλογα με την ετοιμότητα και τις γνώσεις των γονέων βρέθηκε ότι δεν υπάρχει διαφοροποίηση στις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών, ανάλογα με την ετοιμότητα των γονέων να συζητήσουν το ζήτημα του θανάτου και ανάλογα με τις γνώσεις τους σε ζητήματα που αφορούν το πένθος των παιδιών. Με άλλα λόγια, τα σχέδια των παιδιών δεν διαφοροποιούνται σημαντικά ανάλογα με τους παραπάνω παράγοντες.

Έχει αναφερθεί πως οι αναπαραστάσεις των παιδιών απέναντι στο θάνατο επηρεάζονται από τη στάση των γονέων τους, καθώς τα παιδιά που ανήκουν σε οικογένειες οι οποίες συζητούν ανοιχτά για το ζήτημα του θανάτου, απεικονίζουν συναισθήματα, ή το θάνατο με έναν συμβολικό τρόπο. Στις οικογένειες που δε συζητούν για το θάνατο, τα παιδιά δίνουν έμφαση στο μυστήριο του θανάτου, και στην προσωποποίηση του. Όταν επίσης, οι γονείς αποφεύγουν τις συζητήσεις για το θάνατο, έχει υποστηριχθεί ότι τα παιδιά αποτυπώνουν τη στιγμή του θανάτου και βίαιες εικόνες θανάτου (Yang & Chen, 2002).

Πιο αναλυτικά, όσον αφορά την ετοιμότητα των γονέων να χειριστούν το ζήτημα του θανάτου, αντίθετα από την αρχική μας υπόθεση, το μεγαλύτερο ποσοστό των γονέων ένιωθε ικανοποιητικά προετοιμασμένο να χειριστεί το ζήτημα του θανάτου, ένιωθε αρκετά άνετα να διαβάσει μια ιστορία στο παιδί του που να αφορά το θάνατο, και ήταν αρκετά πρόθυμο να απαντήσει στις ερωτήσεις των παιδιών. Τα αποτελέσματα αυτά συνάδουν με τα δεδομένα των Crase και Crase (1982) οι οποίοι βρήκαν ότι οι γονείς θεωρούσαν σημαντική την επικοινωνία τους με τα παιδιά για το θάνατο, ώστε να τα βοηθήσουν να μιλήσουν για γεγονότα σχετικά με το θάνατο, ενώ

οι Yang και Chen (2006) βρήκαν ότι τα μισά παιδιά στην έρευνα τους είχαν συζητήσει με τους γονείς τους για το θάνατο.

Επιπλέον, ένα ενδιαφέρον αποτέλεσμα της παρούσας έρευνας ήταν ότι η εκπαίδευση των γονέων, ως παράγοντας, διαφοροποιούσε την ετοιμότητά τους να συζητήσουν το ζήτημα του θανάτου. Οι γονείς που ήταν απόφοιτοι ανώτατης εκπαίδευσης, ένιωθαν σε μεγαλύτερο βαθμό έτοιμοι να συζητήσουν με τα παιδιά τους το ζήτημα του θανάτου σε σχέση με τους γονείς που είχαν ολοκληρώσει τις άλλες βαθμίδες εκπαίδευσης. Ανάλογα ήταν τα ευρήματα στην έρευνα των Crase και Crase (1982) στην οποία τα παιδιά που είχαν πατέρες με πανεπιστημιακές σπουδές συζητούσαν περισσότερο για το θέμα του θανάτου, σε σύγκριση με τα παιδιά των οποίων οι πατέρες που ολοκληρώσει δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Crase & Crase, 1982). Αυτή η διαφορά πιθανώς οφείλεται στην μεγαλύτερη πρόσβαση των γονέων τριτοβάθμιας στην εκπαίδευση και στην αύξηση των γνώσεων τους για θέματα που αφορούν το θάνατο.

Όσον αφορά το φύλο, στην παρούσα μελέτη δε βρέθηκε διαφοροποίηση στο βαθμό ετοιμότητας και γνώσεων των γονέων. Αυτό το εύρημα έρχεται σε αντίθεση με προηγούμενη έρευνα (McGovern & Barry, 2000), στην οποία έχει βρεθεί ότι οι μητέρες ένιωθαν πιο άνετα να συζητήσουν για θέματα απώλειας, ενώ οι πατέρες ήταν λιγότερο υποστηρικτικοί από τις μητέρες να διδαχθούν τα παιδιά για το θάνατο.

Όσον αφορά τον βαθμό των γνώσεων των γονέων φάνηκε να είναι σε μέτρια επίπεδα. Αρχικά, αρκετοί ήταν οι γονείς που απάντησαν πως γνώριζαν ότι τα παιδιά υποφέρουν από την απώλεια τόσο πολύ όσο και οι ενήλικες, ενώ συμφωνούσαν με τις δηλώσεις ότι τα παιδιά μπορεί να κατηγορήσουν τον εαυτό τους για το συμβάν του θανάτου και ότι η μη αντιμετώπιση του πένθους στην παιδική ηλικία μπορεί να οδηγήσει σε προβλήματα στην ενήλικη ζωή. Πολλοί γονείς πίστευαν ότι οι εκδηλώσεις πένθους στα παιδιά διαρκούν λιγότερο από των ενηλίκων, αλλά και σημαντικό ποσοστό των γονέων δεν ήταν σίγουρο για την απάντησή του στις δηλώσεις. Το εύρημα αυτό είναι αντίθετο με αυτό των McGovern και Barry (2000), οι οποίοι βρήκαν πως οι γονείς έδειχναν υψηλά επίπεδα κατανόησης πτυχών που αφορούσαν το πένθος των παιδιών.

Ο συνδυασμός των παραπάνω ευρημάτων, από τη μία το γεγονός ότι οι γονείς έχουν μέτρια επίπεδα γνώσεων, ενώ από την άλλη η ετοιμότητα που αναφέρουν είναι σε υψηλά επίπεδα, δείχνει ότι οι γονείς πιθανώς δεν έχουν ενημερότητα των λανθασμένων γνώσεων τους δηλώνοντας έτοιμοι να μιλήσουν στα παιδιά τους. Η

σημαντικότητα των γνώσεων θα μπορούσε να διερευνηθεί σε μεταγενέστερη έρευνα όπως και η συσχέτιση ετοιμότητας και γνώσεων των γονέων.

4.4. Θρησκευτικότητα και πίστη στη μετά θάνατο ζωή

Τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης έδειξαν ότι οι σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών δεν επηρεάζονται από τον παράγοντα της θρησκευτικότητας των γονέων τους. Το εύρημα αυτό συνάδει με τα αποτελέσματα των Yang και Chen (2002) οι οποίοι υποστήριξαν ότι οι σχεδιαστικές απεικονίσεις των παιδιών δεν επηρεάζονται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Ωστόσο, η επαφή της οικογένειας με θρησκευτικές τελετές, όπως η κηδεία οδηγεί σε απεικονίσεις εκκλησιών και θρησκευτικών συμβόλων (Wenestam & Wass, 1987). Στην παρούσα έρευνα οι απεικονίσεις όπως, η εκκλησία και το νεκροταφείο, ήταν εμφανής σε 14 ζωγραφίες, ενώ θρησκευτικά σύμβολα όπως ο σταυρός και η εικόνα του φέρετρου αποδόθηκαν σε 17 και 11 απεικονίσεις αντίστοιχα. Τα ευρήματα αυτά δείχνουν πως η παρουσία και η εμπειρία από πολιτισμικές ή θρησκευτικές τελετές οδηγούν σε αναπαραστάσεις που βασίζονται στην πραγματικότητα (Excell, 1991), ενώ οι πολιτισμικές συνήθειες και οι αξίες καθρεφτίζονται στα σχέδια (Wass et al., 1979). Οι Collins και Doolittle (2006) υποστηρίζουν ότι η κουλτούρα επηρεάζει τον τρόπο διαμόρφωσης της έννοιας του θανάτου, και ότι η κηδεία βοηθά στο διαχωρισμό τη ζωής από το θάνατο (Collins & Doolittle, 2006).

Επιπλέον, έχει υποστηριχθεί ότι η εκπαίδευση στο σχολείο και οι εκπαιδευτικοί αποτελούν ακόμη ένα κοινωνικό παράγοντα που επιδρά στη διαμόρφωση της αντίληψης του θανάτου (Mahon, 1999). Σε έρευνα (Κρέπια, 2012) ο βαθμός θρησκευτικότητας των εκπαιδευτικών επηρέασε τις απεικονίσεις των παιδιών αυξάνοντας τα μεταφυσικά σχέδια, δείχνοντας πως η αντίληψη του θανάτου επηρεάζεται και από άλλους κοινωνικοπολιτισμικούς παράγοντες, εκτός της οικογένειας (Κρέπια, 2012). Έχει αναφερθεί επίσης, πως η εσωτερίκευση θρησκευτικών πεποιθήσεων, και η αποδοχή της μετά θάνατο ζωής και της εκκλησίας, αυξάνονται με την έναρξη του σχολείου και την επιρροή των συνομήλικων (Yang & Chen, 2006). Η ένταξη του παιδιού στο σχολείο και η επακόλουθη αποδοχή των αξιών της κοινωνίας όπου ζει, αντανακλάται στην αντίληψη του για το θάνατο, καθώς με την ένταξη στην εκπαίδευση τα παιδιά αναφέρονται πιο συχνά στον παράδεισο και τη μετά θάνατο ζωή (Swain, 1978. Wenestam, 1984). Άλλωστε, οι εκπαιδευτικοί

φαίνονται να είναι πιο ανοιχτοί να κάνουν ερωτήσεις και να ενθαρρύνουν την έκφραση ανησυχιών των παιδιών σε σχέση με το θάνατο, σε σύγκριση με τους γονείς (Cruse & Cruse, 1982).

Το παραπάνω επιβεβαιώνεται από τους McGovern και Barry (2000), καθώς σε έρευνα τους, το 50% των γονέων θεώρησαν ότι θα ήταν καλύτερα η εκπαίδευση για το θάνατο να πραγματοποιείται εκτός σπιτιού, ενώ συμφώνησαν με την ένταξη της αγωγής θανάτου στο αναλυτικό πρόγραμμα του σχολείου ως μια δεξιότητα ζωής. Μικρό ποσοστό των γονέων πίστευε πως η αγωγή αυτή στο πλαίσιο του σχολείου θα δημιουργούσε συναισθήματα φόβου στα παιδιά (McGovern & Barry, 2000).

Οι αναλύσεις για το επόμενο ερευνητικό ερώτημα έδειξαν ότι η πίστη στη μετά θάνατο ζωή των γονέων αποτελεί μια παράμετρο που επηρεάζει την αντίληψη των παιδιών για το θάνατο, αντανakλώντας την στις ζωγραφιές τους. Η συγκεκριμένη πεποίθηση των γονέων φαίνεται να επιδρά στον τρόπο που τα παιδιά σκέπτονται για το θάνατο. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα όταν η αναφερόμενη πίστη στη μετά θάνατο ζωή ήταν υψηλή, τα παιδιά έτειναν να μειώνουν τις βιολογικές αναπαραστάσεις και να αυξάνουν τις μεταφυσικές.

Η συνέχιση της ζωής, συμβολίζεται με την ψυχή, η οποία περνά στη μετά θάνατο ζωή ή μετενσαρκώνεται σε άλλο σώμα (Marrone, 1999), εικόνα που απεικονίζεται στην παρούσα έρευνα από 2 παιδιά. Τρία παιδιά έχουν επίσης, αποτυπώσει το φαινόμενο του τούνελ στις ζωγραφιές τους. Τα παιδιά φαίνεται να αναπαριστούν στις ζωγραφιές τους τη μετά θάνατο ζωή, αλλά και το θάνατο ως μετάβαση σε μια νέα κατάσταση (Wenestam & Wass, 1987). Στην παρούσα έρευνα ο παράδεισος αποτυπώνεται σε 2 ζωγραφιές, αγγέλους έχουν ζωγραφίσει 3 παιδιά, ενώ 2 παιδιά έχουν ζωγραφίσει αστέρια στον ουρανό.

Οι εικόνες για τη ζωή και το θάνατο επηρεάζονται από πολιτισμικούς παράγοντες, ενώ ο άνθρωπος φτιάχνει προσωποποιημένες εικόνες του θανάτου για να μειώσει το φόβο του για το θάνατο (Tamm, 1996). Σύμφωνα με τη Nagy (1948), οι προσωποποιημένες εικόνες είναι πιο κοινές στις ηλικίες 5-9 ετών, ενώ στην έρευνα αυτή οι προσωποποιημένες αναπαραστάσεις του θανάτου ήταν 6 (3 από αστική περιοχή, και 3 από αγροτική περιοχή) σε όλες τις ηλικιακές ομάδες.

4.5. Εκπαιδευτικές και κλινικές προτάσεις

Συνοψίζοντας τα ευρήματα της παρούσας έρευνας, μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα σχέδια των παιδιών επηρεάζονται από τον τόπο διαμονής και την πίστη στη μετά θάνατο ζωή των γονέων. Σημαντική συσχέτιση δεν εντοπίστηκε μεταξύ των σχεδίων των παιδιών με την ετοιμότητα, τη θρησκευτικότητα και τις γνώσεις των γονέων. Με βάση αυτά τα ευρήματα μπορούμε ενδεχομένως να υποστηρίξουμε ότι το σχέδιο των παιδιών δεν φαίνεται να επηρεάζεται μόνο από τις πεποιθήσεις των γονέων, αλλά από άλλους παράγοντες. Η επιρροή του ευρύτερου κοινωνικο-πολιτισμικού πλαισίου θεωρείται σημαντική, καθώς προσφέρει στα παιδιά πλήθος πληροφοριών, ώστε να δημιουργήσουν μια δική τους αντίληψη του θανάτου (Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010). Μια ολοκληρωμένη προσέγγιση για την αντίληψη των παιδιών για το θάνατο θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει την αλληλεπίδραση κοινωνικών, πολιτισμικών, εκπαιδευτικών, και ενδοατομικών παραγόντων (Klatt, 1991), όπως η ηλικία, το γνωστικό επίπεδο, και τα προσωπικά βιώματα του παιδιού.

Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας θα μπορούσαν να στηρίξουν τη δημιουργία προγραμμάτων για την ετοιμότητα και την επιμόρφωση των γονέων να αντιμετωπίσουν ζητήματα απώλειας και πένθους. Τα αποτελέσματα πιστεύουμε ότι θα αποτελέσουν σημαντική πηγή πληροφοριών για επαγγελματίες ψυχικής υγείας, για εκπαιδευτικούς αλλά και γονείς ώστε να βοηθήσουν τα παιδιά να κατανοήσουν την έννοια του θανάτου. Επιπλέον, η έρευνα θα μπορούσε να αποτελέσει ένα βοηθητικό εργαλείο για την αγωγή των παιδιών για το θάνατο, αλλά και για την στήριξη ενός παιδιού που πενθεί.

Εφόσον το κοινωνικό και οικιστικό περιβάλλον, το οποίο πλαισιώνει τα παιδιά βρέθηκε σημαντικό οι γονείς κρίνεται σημαντικό να προσαρμόζουν και να ελέγχουν τα ερεθίσματα στα οποία τα παιδιά εκτίθενται. Η ετοιμότητά τους να επιτρέψουν στα παιδιά τους τη συμμετοχή σε τελετές αποχωρισμού και η καλλιέργεια ενός τρόπου επικοινωνίας των γονέων με τα παιδιά όσον αφορά το θάνατο έχει αναφερθεί ως σημαντική (Toller & McBride, 2013). Η συζήτηση για το ζήτημα του θανάτου πιθανώς να βοηθήσει στη μείωση του φόβου των παιδιών για το θάνατο (Yang & Chen, 2002), ενώ η στάση που οι γονείς θα επιλέξουν θα επηρεάσει τη στήριξη που θα προσφέρουν στα παιδιά που πενθούν (McGovern & Barry, 2000). Με τον τρόπο αυτό τα παιδιά θα αποκτήσουν πιο θετικές στάσεις απέναντι στο θάνατο (Yang &

Chen, 2006), ενώ η ώριμη κατανόηση του θανάτου θα συντελέσει στην ανάπτυξη των παιδιών και στην προετοιμασία τους για να διαχειριστούν την απώλεια όταν αυτή έρθει στη ζωή τους (Slaughter & Griffiths, 2007).

4.6. Συμπεράσματα

Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας διαπιστώθηκε πως οι παράγοντες που επηρεάζουν τις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών μπορεί να ποικίλλουν. Στην παρούσα έρευνα η βιολογική διάσταση του θανάτου στις απεικονίσεις ήταν αυξημένη, ενώ η μεταφυσική και ψυχολογική διάσταση έπονταν. Το φύλο και η ηλικία των παιδιών δεν διαφοροποίησαν σημαντικά τις αναπαραστάσεις. Όσον αφορά την θρησκευτικότητα, την ετοιμότητα, και τις γνώσεις των γονέων δεν διαφοροποίησαν τα σχέδια των παιδιών. Διαφοροποίηση εντοπίστηκε στην κλίμακα της ετοιμότητας, μόνο όταν ο γονέας ήταν απόφοιτος ανώτατης εκπαίδευσης σε σύγκριση με τους γονείς απόφοιτους γυμνασίου. Από την άλλη πλευρά, αυξημένη πίστη στη μετά θάνατο ζωή φάνηκε να μειώνει τις βιολογικές και να αυξάνει τις μεταφυσικές αναπαραστάσεις των παιδιών.

4.7. Περιορισμοί της έρευνας

Η παρούσα διπλωματική εργασία αν και μελέτησε ένα πρωτότυπο θέμα με τη συσχέτιση των αντιλήψεων γονέων και παιδιών, ενέχει και περιορισμούς. Ως περιορισμό θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν (το ερωτηματολόγιο και τη ζωγραφική), παρά τον πλούτο των δεδομένων που προσέφεραν. Θα μπορούσε να μελετηθεί η αντίληψη των παιδιών σε συνδυασμό με άλλα μέσα όπως συνεντεύξεις, ώστε η συσχέτιση με τις αντιλήψεις των γονέων να μπορεί να γίνει με μεγαλύτερη ασφάλεια για την έρευνα. Επιπλέον, το μικρό δείγμα των γονέων και των παιδιών περιορίζει τη δυνατότητα γενίκευσης των αποτελεσμάτων. Για να διαπιστωθεί με μεγαλύτερη ασφάλεια ο βαθμός στον οποίο η ετοιμότητα, η θρησκευτικότητα, η πίστη στη μετά θάνατο ζωή και οι γνώσεις των γονέων διαφοροποιούν τις αναπαραστάσεις των παιδιών απαιτείται η διεύρυνση του δείγματος αλλά και της περιοχής.

4.8. Προτάσεις για μελλοντικές έρευνες

Οι μελλοντικές έρευνες που θα διερευνήσουν το συγκεκριμένο θέμα, θα μπορούσαν να εστιάσουν και σε άλλους τομείς. Συγκεκριμένα, μια επόμενη έρευνα θα μπορούσε να εστιάσει στη διερεύνηση χαρακτηριστικών της προσωπικότητας των γονέων και το βαθμό στον οποίο μπορεί να επηρεάσουν τη σχεδιαστική απεικόνιση των παιδιών για το θάνατο. Ειδικότερα, η ψυχική ανθεκτικότητα ή ευαλωτότητα, η καταθλιπτική συμπτωματολογία και η άρνηση θανάτου των γονέων θα μπορούσαν να συσχετιστούν με τις σχεδιαστικές απεικονίσεις των παιδιών για το θάνατο. Ενδιαφέρουσα επίσης, θα ήταν η μελέτη μέσω μαγνητοσκόπησης των αλληλεπιδράσεων και της επικοινωνίας των γονέων με τα παιδιά, όταν τους μιλούν για το θάνατο.

Επιπλέον, το άγχος των ίδιων των παιδιών, ως ένα ενδοατομικό χαρακτηριστικό, θα μπορούσε επίσης να διερευνηθεί αν επηρεάζει την αντίληψη του θανάτου, καθώς έχει βρεθεί πως τα λιγότερο αγχωμένα παιδιά να κατανοούν καλύτερα τις έννοιες του θανάτου (Orbach, Gross, Glaubman, & Berman, 1986). Η διερεύνηση των παραπάνω παραγόντων θα βοηθούσε στην περαιτέρω μελέτη του θέματος της αντίληψης των παιδιών για την έννοια του θανάτου.

Τέλος, με βάση τα ευρήματα της παρούσας έρευνας η συσχέτιση της ετοιμότητας των γονέων και των γνώσεων τους θα μπορούσε να προσφέρει ενδιαφέροντα ευρήματα. Θα μπορούσε να διερευνηθεί αν οι γνώσεις αποτελούν έναν παράγοντα που διαφοροποιεί την ετοιμότητα των γονέων να μιλήσουν στα παιδιά τους για το θάνατο και από ποιούς παράγοντες ο βαθμός ετοιμότητας των γονέων μπορεί να επηρεάζεται. Επιπλέον, η δημιουργία ενός έγκυρου και αξιόπιστου ερωτηματολογίου των στάσεων και γνώσεων των γονέων για το πένθος των παιδιών θα ήταν σημαντική για την διερεύνηση των παραπάνω μεταβλητών αλλά και για την γενίκευση των αποτελεσμάτων (McGovern & Barry, 2000).

Βιβλιογραφία

- Bacque, M. (2004). *Πένθος και υγεία: Άλλοτε και σήμερα*. Αθήνα: Θυμάρι.
- Barrett, H. C., & Behne, T. (2005). Children's understanding of death as a cessation of agency: a test using sleep versus death. *Cognition*, 96, 93-108.
- Benoliel, J. Q. (1998). Εξελίξεις στο χώρο της θανατολογίας. Στο Μ. Νίλσεν, & Δ. Παπαδάτου (Επιμ.), *Το πένθος στη ζωή μας* (σ. 13-29). Αθήνα: Μέριμνα.
- Bluebond-Langner, M. (1977). Meanings of Death to Children. In H. Feifel (Ed.), *New Meanings of Death* (pp. 48-65). NY: McGraw-Hill.
- Bonoti, F., Leondari, A. & Mastora, A. (2013). Exploring children's understanding of death: Through drawings and the Death Concept Questionnaire. *Death Studies*, 37(1), 47-60.
- Bronfenbrenner, U. (1979). The ecology of human development. Cambridge, MA: Harvard University Press. Στο: M. Cole, & S. R. Cole (Eds), *Η ανάπτυξη των παιδιών: Α' τόμος* (σ. 54-55) (Επιμέλεια: Παπαληγούρα & Βορριά). Αθήνα: Τυπωθήτω-Δάρδανος.
- Cicirelli, V. G. (2011). Religious and nonreligious spirituality in relation to death acceptance or rejection. *Death Studies*, 35(2), 124-146.
- Cole, M. & Cole S. R. (2001). *Η ανάπτυξη των παιδιών: Α' τόμος*, (σ. 54-55) (Επιμέλεια: Παπαληγούρα & Βορριά). Αθήνα: Τυπωθήτω-Δάρδανος.
- Collins, W. L., & Doolittle, A. (2006). Personal reflections of funeral rituals and spirituality in Kentucky African American family. *Death Studies*, 30(10), 957-969.
- Corr, C. (1995). Η κατανόηση της έννοιας του θανάτου στα παιδιά. In K. Doka (Ed.) *Children Mourning, Mourning Children* (pp. 3-17). Washington: The Hospice Foundation of America.
- Cruse, D., & Cruse, D. (1982). Parental attitudes toward death education for young children. *Death education*, 6, 61-73.
- Doka, K. J. (1995). *Children Mourning, Mourning Children*. Washington: The Hospice Foundation of America.
- Ellis, J. B., & Stump, J. E. (2000). Parents' perceptions of their children's death concept. *Death Studies*, 24, 65-70.
- Excell, J. (1991). A child's perception of death. In D. Papadatou & C. Papadatos (Eds.), *Children & Death* (pp. 87-103). NY: Hemisphere publishing co.
- Farokhi, M. & Hashemi, M. (2011). The Analysis of Children's Drawings: Social, Emotional, Physical and Psychological Aspects. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 30, 2219-2224.
- Frangoulis, S. Jordan, N. & Lansdown, R. (1996). Children's concepts of an afterlife. *British Journal of Religious Education*, 18, 114-123.
- Freud, S. (1991). Our attitudes towards death. In A. Dickson (Ed.), *Civilization, Society and Religion: Group Psychology, Civilization and its Discontents and other works*. The Penguin Freud Library, vol.12.
- Gaab, E. M., Owens, G. R., & MacLeod, R. D. (2013). Caregivers estimations of their

- children's perceptions of death as a biological concept. *Death Studies*, 37(8), 693-703.
- Grollman, E. A. (1995). Explaining death to children and ourselves. In D. Papadatou and C. Papadatos (eds.), *Children and Death* (p. 3-8). USA: Hemisphere Publishing Corporation.
- Hoffman, S. I., & Stauss, S. (1985). The development of children's concept of death. *Death Studies*, 9(5-6), 469-482.
- Hospice Net (2006). *Talking to children about death*. Διαθέσιμο στο <http://www.Hospicenet.org>. Τελευταία επίσκεψη στις 08/07/13.
- Irizzari, C. (1992). Spirituality and the child. *Journal of Psychosocial Oncology*, 10(2), 39-58.
- Ives, S. W. (1984). The Development of Expressivity in Drawing. *British Journal of Educational Psychology*, 54, 152-159.
- Kane, B. (1979). Children's concept of death. *Journal of Genetic Psychology*, 130, 141-153.
- Καραδήμας, Ε. (2005). *Ψυχολογία της υγείας: Θεωρία και κλινική πράξη*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Δάρδανος.
- Kelly, R. J. (1985). Death anxiety, religious convictions about afterlife, and the psychotherapist. *Death Studies*, 9(2), 155-162.
- Klatt, H. J. (1991). In search of a mature concept of death. *Death Studies*, 15(2), 177-187.
- Κοντοπούλου, Μ. (2007). *Παιδί και Ψυχοκοινωνικές Δυσκολίες. Μια ψυχοδυναμική οπτική*. Αθήνα: Gutenberg.
- Koocher, G. P. (1973). Childhood, death, and cognitive Development. *Developmental Psychology*, 9(3), 369-375.
- Κρέπια, Μ. (2012). *Η επίδραση των πεποιθήσεων των εκπαιδευτικών στη σχεδιαστική απόδοση της έννοιας του θανάτου από παιδιά σχολικής ηλικίας*. Πτυχιακή εργασία.
- Kubler-Ross, E. (1969). On death and dying. Στο: *Ψυχολογία στο χώρο της υγείας*. Δ. Παπαδάτου (επιμέλεια). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λεονταρή, Α. (2006). Παιδιά και πένθος. Στο: Φ. Βλάχος, Φ. Μπονώτη, Π. Μεταλλίδου, Ε. Δερμιτζάκη, & Α. Ευκλείδη (Επιμ.), *Ανθρώπινη Συμπεριφορά και εκπαίδευση*. Επιστημονική Επετηρίδα Ψυχολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, τόμος 4, 282-299.
- Lee, J. O., Lee, J., & Moon, S. S. (2009). Exploring children's understanding of death concepts. *Asia Pacific Journal of Education*, 29(2), 251-264.
- Leviton, D. & Leviton Forman, E. (1974). Death education for children and youth. *Journal of clinical child psychology*, 3(2), 8-10.
- Λουμάκου, Μ. & Μπρουσκέλη, Β. (2010). *Παιδί και γεγονότα ζωής: Αρρώστια, νοσηλεία, διαζύγιο, θάνατος*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μάνιου-Βακάλη, Μ. (1985). *Πειραματικό σχέδιο*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Mahon, M. M. (1999). Concept of death in a sample of Israeli Kibbutz children. *Death Studies*, 23(1), 43-59.

- Marrone, R. (1999). Dying, mourning, and spirituality: a psychological perspective. *Death Studies*, 23(6), 495-519.
- McNeil, J. (1983). Young mothers' communication about death with their children. *Death Education*, 6, 323-339.
- McGovern, M., & Barry, M. M. (2000). Death education: Knowledge, attitudes, and perspectives of Irish parents and teachers. *Death Studies*, 24(4), 325-333.
- Μεταλληνού, Ο., Παπάζογλου, Ε., Ράλλη, Ε., Νίλσεν, Μ., & Παπαδάτου Δ. (2004). Στήριξη του παιδιού μετά το θάνατο αγαπημένου προσώπου. Στο: Μ. Ζαφειροπούλου, & Γ. Κλεφτάρας, «Εφαρμοσμένη Κλινική Ψυχολογία του παιδιού» (σ. 435-444). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπόλμπυ, Τ. (1995). Χωρισμός και απώλεια μέσα στην Οικογένεια. Στο: Δ. Αναστασόπουλος & Γ. Τσιάντης (Επιμ.), *Δημιουργία και Διακοπή συναισθηματικών δεσμών* (σ. 124-151). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μπουσκάλια, Λ. (1988). *Να ζεις, ν' αγαπάς και να μαθαίνεις*. Αθήνα: Γλάρος.
- Nagy, M. (1948). The child's theories concerning death. *Journal of Genetic Psychology*, 73, 3-27.
- Neimeyer, R. (1998). Η ανα-νοηματοδότηση της εμπειρίας του πένθους. Στο: Δ. Παπαδάτου & Μ. Νίλσεν (Επιμ.), *Το πένθος στη ζωή μας* (σ. 70-81). Αθήνα: Μέριμνα.
- Orbach, I., Gross, Y., Glaubman, H. & Berman, D. (1986). Children's perception of various determinants of the death concept as a function of intelligence, age, and anxiety. *Journal of clinical child psychology*, 15(2), 120-126.
- Osarchuk, M. & Tatz, S. J. (1973). Effect of induced fear of death on belief in afterlife. *Journal of Personality and Social Psychology*, 27(2), 256-260.
- Pneumatikos, D. (2002). Conceptual changes in religious concepts of elementary schoolchildren: The case of the house where God lives. *Educational Psychology: An International Journal of Experimental Educational Psychology*, 22(1), 93-112.
- Powell, F. C., & Thorson, J. A. (1991). Constructions of death among those high in intrinsic religious motivation: A factor-analytic study. *Death Studies*, 15(2), 131-138.
- Sagara-Rosemeyer, M., & Davies, B. (2007). The Integration of Religious Traditions in Japanese children's view of Death and Afterlife. *Death Studies*, 31, 223-247.
- Schilder, P., & Wechler, D. (1934). The attitude of children towards death. *Journal of genetic psychology*, 45, 406-451.
- Schonfeld, D. J. (1989). Crisis intervention for bereavement support: A model of intervention in the children's school. *Clinical Pediatrics*, 28(29).
- Schonfeld, D. J. & Kappelman, M. (1990). The impact of school-based education on the young child's understanding of death. *Developmental and Behavioral Pediatrics*, 11(5), 247-252.
- Schonfeld, D. J. & Smilansky, S. (1989). A cross-cultural comparison of Israeli and American children's death concepts. *Death Studies*, 13(6), 593-604.
- Slaughter, V. (2005). Young children's understanding of death. *Australian Psychologist*, 40(3), 179-186.

- Slaughter, V. & Lyons, M. (2003). Learning about life and death in early childhood. *Cognitive Psychology*, 4, 1-30.
- Smith, S. H. (2002): "Fret no more my child# For I'm all over heaven all day": Religious beliefs in the bereavement of African American, middle-aged daughters coping with the death of an elderly mother. *Death Studies*, 26(4), 309-323.
- Speece, M. W., & Brent, S. B. (1984). Children's understanding of death: A review of three components of a death concept. *Child Development*, 55, 1671-1686.
- Speece, M. W., & Brent, S. B. (1992). The acquisition of a mature understanding of three components of the concept of death. *Death Studies*, 16(3), 211-229.
- Stroebe, M. (1998). Πένθος και πολιτισμός. Στο: Δ. Παπαδάτου & Μ. Νίλσεν (Επιμ.), *Το πένθος στη ζωή μας* (σ. 13-29). Αθήνα: Μέρμηνα.
- Swain, H. L. (1978). Childhood views of death. *Death Education*, 2(4), 341-358.
- Tamm, M. E. (1996). Personification of life and death among Swedish health care professionals. *Death Studies*, 20(1), 1-22.
- Tamm, M. E., & Granqvist, A. (1995). The meaning of death for children and adolescents: A phenomenographic study of drawings. *Death Studies*, 19(3), 203-222.
- Toller, P. W., & McBride, M. C. (2013). Enacting privacy rules and protecting disclosure recipients: Parents' communication with children following the death of family member. *Journal of Family Communication*, 13(1), 32-45.
- Yang, S. C. & Chen, S-F. (2002). A phenomenographic approach to the meaning of death: A Chinese perspective. *Death Studies*, 26(2), 143-175.
- Yang, S. C. & Chen, S-F. (2006). Content Analysis of Free-Response Narratives to Personal Meanings of Death among Chinese Children and Adolescents. *Death Studies*, 30(3), 217-241.
- Van Deurzen, E. (2011). *Η ψυχοθεραπεία και η αναζήτηση της ευτυχίας*. Επιμέλεια: Ελληνική Εταιρεία Υπαρξιακής Ψυχολογίας «γίγνεσθαι». Αθήνα: Κοντύλι.
- Vianello, R. & Marin, M. L. (1989). Children's understanding of death. *Early Child Development and Care*, 46(1), 97-104.
- Wass, H., Dinklage, R., Gordon, S. L., Russo, G. Sparks, C. W., & Tatum, J. (1983). Young children's death concepts revised. *Death Education*, 7(4), 385-394.
- Wass, H. & Stillion, J. (1988). *Death in the lives of children and adolescents*. In F. M. Berardo, & R. A. Neimeyer (Eds.), *Dying: facing the facts* (pp. 201-228). Washington: Hemisphere Publishing co.
- Wass, H., Guenther, Z. C., & Towry, B. J. (1979). United States and Brazilian children's concepts of death. *Death Education*, 3(1), 41-55.
- Wenestam, C. G. (1984). Qualitative age-related differences in the meaning of the word "death" to children. *Death Education*, 8(5-6), 333-347.
- Wenestam, C. G., & Wass, H. (1987). Swedish and U.S. children's thinking about death: A qualitative study and cross-cultural comparison. *Death Studies*, 11(2), 99-121.
- Whiting, B. (1980). Culture and social behavior: A model for the development of social behavior. *Ethos*, 8, 95-116.

Worden, W. (1996). Όταν πεθαίνει ένας γονιός. Στο: «*Children and grief: When a parent dies*». Ε. Παπάζογλου (Επιμ.) (σ.1-10). New York: Guilford Press.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Αγαπητή/ Αγαπητέ,

Ονομάζομαι Μαρία Κούμπουλη και είμαι ψυχολόγος, φοιτήτρια του μεταπτυχιακού προγράμματος «Συμβουλευτική στην Ειδική Αγωγή, Εκπαίδευση και Υγεία» του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στο Βόλο.

Στα πλαίσια της διπλωματικής εργασίας διεξάγεται έρευνα στο πλαίσιο του σχολείου. Παρακαλώ αν επιθυμείτε απαντήστε τις παρακάτω ερωτήσεις του ερωτηματολογίου. Δεν υπάρχει σωστή ή λάθος απάντηση.

Σας ευχαριστώ!

Προσωπικά στοιχεία

Φύλο: Άνδρας Γυναίκα

Ηλικία: 18-25 26-35 36-45 46-55 56-65 άνω των 65

Εθνικότητα: Ελληνική Άλλη

Εκπαίδευση: Απόφοιτος δημοτικού Απόφοιτος Γυμνασίου

Απόφοιτος Λυκείου Απόφοιτος ΑΕΙ/ΤΕΙ Άλλο.....

Τόπος διαμονής: Αγροτική περιοχή Αστική περιοχή

A.

Διαβάστε κάθε μια από τις παρακάτω δηλώσεις και κυκλώστε την απάντηση που σας αντιπροσωπεύει.

1. Πόσο καλά προετοιμασμένος/η νιώθετε για να χειριστείτε το θέμα του θανάτου, όταν αυτό προκύπτει μέσα στην οικογένεια;

1 Καθόλου	2 Ελάχιστα	3 Ικανοποιητικά	4 Πολύ καλά
----------------------------	-----------------------------	----------------------------------	------------------------------

2. Πόσο συχνά το παιδί σας κάνει ερωτήσεις σχετικές με το θάνατο;

1 Καθόλου	2 Ελάχιστα	3 Αρκετά συχνά	4 Πολύ συχνά
----------------------------	-----------------------------	---------------------------------	-------------------------------

3. Πόσο άνετα θα αισθανόσαστε να διαβάσετε μια ιστορία στο παιδί σας και μετά να συζητήσετε μαζί του για το θέμα αυτό;

1 Καθόλου άνετα	2 Ελάχιστα άνετα	3 Αρκετά άνετα	4 Πολύ άνετα
----------------------------------	-----------------------------------	---------------------------------	-------------------------------

4. Πόσο πρόθυμος/η είστε να απαντήσετε στις ερωτήσεις του παιδιού σας για το θάνατο;

1 Καθόλου	2 Ελάχιστα	3 Αρκετά	4 Πολύ
----------------------------	-----------------------------	---------------------------	-------------------------

5. Κατά τη διάρκεια της προηγούμενης χρονιάς πόσο συχνά συμμετείχατε σε τελετές ταφής;

1 Ποτέ	2 Δύο – τρεις φορές το χρόνο	3 Μια φορά το μήνα	4 Μια φορά τη βδομάδα
------------------	---	------------------------------	------------------------------------

6. Πόσο επιτρέπετε στο παιδί σας να παραστεί σε τελετές ταφής;

1 Καθόλου	2 Ελάχιστα	3 Αρκετά	4 Πολύ
---------------------	----------------------	--------------------	------------------

7. Πόσο σημαντική είναι η θρησκεία για εσάς;

1 Καθόλου	2 Ελάχιστα	3 Αρκετά	4 Πολύ
---------------------	----------------------	--------------------	------------------

8. Κατά τη διάρκεια της προηγούμενης χρονιάς πόσο συχνά παρακολουθήσατε θρησκευτικές ή λατρευτικές εκδηλώσεις;

1 Ποτέ	2 Δύο – τρεις φορές το χρόνο	3 Μια φορά το μήνα	4 Μια φορά τη βδομάδα
------------------	---	------------------------------	------------------------------------

B.

Διαβάστε κάθε μια από τις παρακάτω προτάσεις και δηλώστε το βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας σας χρησιμοποιώντας τη κλίμακα που σας δίνετε. Σημειώστε τις απαντήσεις σας κυκλώνοντας τον αριθμό με την απάντηση που σας αντιπροσωπεύει.

1	2	3	4	5
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Δεν είμαι σίγουρος/η	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

1. Η παρουσία μας στη γη είναι η μόνη που υπάρχει.	1 2 3 4 5
2. Στον πρόωρο θάνατο κάποιου κοντινού μας προσώπου, η μόνη παρηγοριά μπορεί να αναζητηθεί στην πεποίθηση ότι ο θανών κάπου υπάρχει ακόμη.	1 2 3 4 5
3. Οι άνθρωποι πεθαίνουν με την έννοια ότι «παύουν να υπάρχουν».	1 2 3 4 5
4. Η ιδέα ότι κάπου υπάρχει κάποιου είδους μεταθανάτια ζωή είναι πέρα από όσα μπορώ να κατανοήσω.	1 2 3 4 5
5. Δεν θα συναντηθούμε ποτέ με τους θανόντες που γνωρίσαμε και αγαπήσαμε.	1 2 3 4 5

6. Πρέπει να υπάρχει κάποιας μορφής μεταθανάτια ζωή.	1 2 3 4 5
7. Ορισμένοι άνθρωποι υποστηρίζουν ότι όταν ένας άνθρωπος πεθάνει σταματάει να υπάρχει. Συμφωνώ.	1 2 3 4 5
8. Η παρακάτω πρόταση είναι αληθής: «Δεν υπάρχει ζωή μετά το θάνατο».	1 2 3 4 5
9. Εκατομμύρια άνθρωποι πιστεύουν στη μετά θάνατον ζωή: ορθώς το πιστεύουν.	1 2 3 4 5
10. Απόλαυσε τη ζωή σου στη γη, γιατί ο θάνατος σηματοδοτεί το τέλος κάθε ύπαρξης.	1 2 3 4 5

Γ

Διαβάστε κάθε μια από τις παρακάτω προτάσεις και δηλώστε το βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας σας χρησιμοποιώντας τη κλίμακα που σας δίνετε. Σημειώστε τις απαντήσεις σας κυκλώνοντας τον αριθμό με την απάντηση που σας αντιπροσωπεύει.

1	2	3	4	5
Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Δεν είμαι σίγουρος/η	Διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα

1. Τα παιδιά υποφέρουν από την απώλεια τόσο πολύ όσο και οι ενήλικες.	1 2 3 4 5
2. Τα παιδιά εκφράζουν λιγότερα συναισθήματα μετά το θάνατο κάποιου.	1 2 3 4 5
3. Τα παιδιά μπορεί να κατηγορήσουν τον εαυτό τους για το συμβάν του θανάτου.	1 2 3 4 5
4. Η μη αντιμετώπιση του πένθους στην παιδική ηλικία μπορεί να οδηγήσει σε προβλήματα στην ενήλικη ζωή.	1 2 3 4 5
5. Οι εκδηλώσεις πένθους των παιδιών διαρκούν λιγότερο από ό,τι αυτές των ενηλίκων.	1 2 3 4 5
6. Τα περισσότερα σχολεία μπορούν να στηρίξουν τα παιδιά που πενθούν.	1 2 3 4 5
7. Η ηλικία των παιδιών δεν επηρεάζει τις αντιδράσεις τους όταν βιώνουν κάποια απώλεια.	1 2 3 4 5

ΣΧΕΔΙΑ

